ANTE MATIJEVIĆ

PORIJEKLO RENESANSNIH PSALTIRA FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U ZADRU

Od svih zbirka koralnih rukopisnih zbornika u Dalmaciji najbogatija je i najznačajnija ona franjevačkog samostana sv. Frane u Zadru. Deset je tu srednjovjekovnih zbornika, ispisanih na pergameni, velikog formata, bogato izrađenih i urešenih minijaturama triju različitih škola, koji privlače mnogobrojne posjetioce Zadra, navlastito naučne krugove. Profesori sveučilišta iz Zagreba, Beograda, Beča, Rima i drugih gradova dolazili su, da ih na licu mjesta upoznaju. Objelodanjeno je nekoliko prikaza, nažalost samo na njemačkom i talijanskom jeziku, a od naših ih tek uzgred spomenuše Božidar Širola i Ljubo Karaman. Najtemeljitiji prikaz dao je profesor Hans Folnesics, koji je od 1909. do 1912. tri puta iz Beča dolazio u Dalmaciju, gdje je proučavao minijature koralnih zbornika raznih crkava i samostana. Sakupljeni materijal je još dugo proučavao te napokon objelodanio 1917. u Leipzigu djelo: Die illuminierten Handschriften in Dalmatien. I kod proučavanja naših zbornika on se samo osvrtao na minijature pa je iz njih izvodio svoje zaključke o školi, vremenu i mjestu postanka pojedinih kodeksa te je o njima utvrdio ovo: 3 graduala potječu iz početka XIV. v.; minijature su im izrazito bolonjske škole, pa je zaključio, da su *vjerojatno* izrađeni u Bolonji. 5 svezaka antifonala izrađeno je na koncu XIII. v., a minijature predstavljaju padovansko-mletačku školu. Psaltiri su urešeni minijaturama mletačke škole, pa je za ove zaključio, da su *vjerojatno* doneseni iz Venecije. Ostali pisci primiše bez ograde Folnesicseve zaključke, pače i još više! Što je on tvrdio kao vjerojatno, oni uzeše kao sigurno.[1] Ipak Folnesics, koji nije ništa drugo promatrao osim minijatura, nije zapazio krupnijih pojava u kodeksima, koje bacaju sasvim drugo svijetlo na pitanje o njihovu porijeklu. Tako zadarski zbornici istraženi samo s jedne strane ostadoše i dalje ovijeni nimbusom tajnosti.

Minijature, ma koliko umjetnički izrađene, ostaju uvijek tek ukrasni dio. Kanonik Leroquais je obradio sve rukopisne brevijare i misale

Srednjeg vijeka, koje je našao u Francuskoj. U svom voluminoznom djelu »Les Sacramentaires, Vol. I., X. do XV«. iznio je, kako su se stručnjaci ljuto varali određujući doba ili porijeklo po samim minijaturama. Tako se i sam Folnesics varao u jednom zborniku iz Kampora, koji je on označio, u citiranom djelu, str. 162, Nr. 79, kao »breviarium«, međutim to nije nikakav brevijar nego kompletni psalterij sa svim osobinama XV. v. U kodeksima ovakve vrste mnogo znače i mnogo nam kazuju koralne melodije i liturgijski tekstovi, a paleografija teksta i melodija zna otkriti činjenice, koje nam minijature ne bi nikad mogle pokazati. Tako i u zadarskim zbornicima liturgični tekst otkriva, da su pisani baš za zadarsku crkvu sv. Frane; koralne melodije graduala pokazuju međusobnu povezanost graduala u Dalmaciji, a paleografija teksta će nam pružiti kudikamo opsežnije podatke.

Lako se vjerovalo u talijansko porijeklo zadarskih i drugih dalmatinskih koralnih knjiga, jer se držalo, da u Dalmaciji nije bilo majstora, koji su izrađivali ovakva djela. Vidjet ćemo, da je to bila posve kriva pretpostavka. Ako je zadarski krug mogao proživljavati visoku umjetnost, što je sadržana u ovim starim knjigama, zašto bi bila isključena mogućnost, da je iz takva kruga mogao netko i napisati takve zbornike? Ovom prigodom želim samo istražiti renesansne Psaltire M i L, a drugom prigodom ću obraditi ostalih 8 starijih zbornika u spoju s drugim dalmatinskim koralnim knjigama.[2] Već sad je od potrebe osvrnuti se na položaj samostana sv. Frane u franjevačkom redu te na značaj njegovih antifonala i graduala u razvoju koralnih knjiga. Čitaoce će i ovo zanimati, a sad je potrebno ovo spomenuti, jer ćemo baš iz tih kodeksa povući zaključke o porijeklu renesansnih psaltira; paleografskim promatranjem teksta u njima ćemo naći jasne dokaze, da je tvorac monumentalnog Psaltira M bio službom povezan sa Zadrom i da je u istom samostanu imao drugova u svom umjetničkom radu: da je, naime, u samostanu sv. Frane postojao pravi skriptorium.

I. SAMOSTAN SV. FRANE U XIII. I XIV. VIJEKU

Ne vodeći računa o legendi, koja kaže, da je zadarski samostan osnovao sam sv. Frano, sigurno je, da je 1228. g. već postojao i bio poznat papinskoj kuriji, a i ugledan, jer te godine papa Grgur IX. upravlja svoju bulu »ad conventum Jadrensem«. God. 1235. isti je samostan središte franjevačke provincije, koja se imala rasprostirati gotovo po čitavom Balkanu.[3] Iz Zadra su već u prvo doba polazili misionari i apostolski delegati u Bosnu, Srbiju i Bugarsku. U zadarskom franjevačkom samostanu je više godina upravljao provincijom fra Jerolim, koji je kao provincijal »slavenske« provincije postao general franjevačkog reda, a 1288. izabran za papu, te je pod imenom Nikola IV.

vladao do 1292. g. Dok je on boravio u Zadru, započela se graditi monumentalna crkva sv. Frane u gotičkom slogu, koja je već 1282. bila gotova. Brojna pisma Nikole IV., što se još danas čuvaju u zadarskom samostanu, pokazuju, da je on vodio osobitu brigu za tako važnu bazu svoga reda, kojemu je i sam pripadao. U roku od tri godine Nikola IV. imenuje četvoricu redovnika zadarskog samostana za biskupe, odnosno nadbiskupe: Zadra, Dubrovnika, Osora i Krka.[4] God. 1292. naredi zadarskom gvardijanu, da izabere 6 redovnika među zadarskim franjevcima, koje bi on poslao u Svetu Zemlju.[5]

Iz navedenih podataka nije teško dokučiti, da je redovnička zajednica zadarskog samostana bila tako jaka i brojna, da je u koru imala toliki broj redovnika, te se isplatilo za njih napisati tako velike i skupocjene knjige. Kad se još sjetimo, da su 3 sveska graduala i 5 svezaka antifonala tražili dulji rok za svoju izradu, svakako više nego jedan decenij, onda postaje jasno, da je izrada svakako započela za života Nikole IV., pa čak možda još onda, kad je Nikola IV. stanovao u Zadru.

Kroz čitav XIII. i XIV. vijek franjevci su čitav svoj oficij pjevali.[6] Tada nije mogao postojati veći samostan bez dobrog koralnog pjevanja, pogotovo nije mogao biti zadarski samostan bez dobro uvježbanog kora, odakle su se franjevci širili po čitavom Balkanu. U to doba nije se dobro koralno pjevanje moglo ni uvesti, a još manje čvrsto održati bez dobrih koralnih knjiga. Iz takve potrebe potekli su zadarski koralni zbornici. Za dobro koralno pjevanje neophodno je bio potreban i spreman *magister*, koji je bio duša kora i jedna između najčasnijih služaba u samostanu. Pored magistra veća zajednica tražila je i *fratres scriptores;* potreba naime liturgičnih knjiga osjećala se stalno radi novih zajednica, koje su se s vremenom osnivale, a i radi novih liturgičnih tekstova, koji su ulazili uvođenjem novih svetkovina. Izobrazba pisara bila je više puta strogo čak i posebnim statutom naređena.[7]

Kasnije ćemo vidjeti, da su se naši ljudi u XV. vijeku bavili prepisivanjem liturgičnih knjiga i da su zadarski koralni zbornici služili kao egzemplari za prijepis osorskih, rapskih i šibenskih koralnih knjiga. Kad je započela ta umjetnost u Dalmaciji, mi još ne možemo odgovoriti. Ipak u zadarskim koralnim zbornicima imamo nadodataka, što su ih napisali pisari XV. vijeka. To su nadodaci napisani svakako poslije dužeg vremena, pošto su kodeksi bili dovršeni i stavljeni na službu kora. Ovo nam kazuje drugu činjenicu, naime da su ti mlađi pisari boravili u Zadru, gdje su se kodeksi već od svog početka nalazili.

Ti zbornici su kroz čitavih gotovo sedam vjekova čuvani izvanrednom brigom te su do nas doprli u svojoj originalnoj cjelovitosti i ljepoti. Iz toga zaključujemo, da je u samostanu držana kao jedna od najvećih dragocjenosti.

Njeni kodeksi dijele se u tri grupe, različite po svom sadržaju, po umjetničkoj izradi i po vremenu postanka.

a) Prvu grupu sačinjavaju *graduali*.[8] To su kodeksi A, B, D, koji sadržavaju čitavu pjevanu misnu liturgiju za sve dane i blagdane u godini. *Gradual A* ima 149 listova, a sadržava mise od prve nedjelje adventa do nedjelje Muke. *Gradual B* sa 139 listova nastavak je kodeksa A, sadržava mise od nedjelje Palama do zadnje nedjelje po Duhovima. Iza tog dijela slijedi Kyriale[9] sa 8 misa i 2 Credo. *Gradual D*. Ima 370 listova, od toga je 10 kasnije nadodano. Sadržava mise za sve blagdane svetaca, graduali A i B sadržavaju dakle čitav temporal, a D sadržava čitav santoral. Iza santorala je kyriale kao u svesku B.

b) U drugoj su grupi, *antifonali*.[10] Svi pjevani dijelovi oficija za čitavu godinu nalaze se u 5 kodeksa: H, C, F, G, E, a sastav njihov je ovaj: *Antifonal H*, 177 listova, sadržava oficije od prve nedjelje adventa do sedamdesetnice. *Antifonal C* sa 200 listova: oficiji od sedamdesetnice do Uskrsa. *Antifonal F*, 200 listova: oficiji od Uskrsa do kraja crkvene godine. Kodeksi H, F, C sadržavaju dakle čitav temporal, a iduća dva sadržavaju santoral. *Antifonal G*, sa 304 lista, sadržava oficije za sve svece u godini. *Antifonal E*, sa 212 listova, ima oficije sv. Frane, Ante i sv. Klare i »de communi sanctorum«. U ovom kodeksu nalazimo umetnut čitav svezak novijih oficija, koji su za naše pitanje od velike važnosti.

c) *Psaltiri* sačinjavaju treću grupu, i to kodeksi M i L. Ovima ćemo u našoj raspravi posvetiti glavnu pažnju.

Što znače zadarski antifonali i graduali

Ti kodeksi promatrani s liturgične strane ili sa strane njihovih minijatura pokazuju, da su nastali na prijelazu XIII. i XIV. st., u času dvaju jakih liturgičnih prekretnica. U toku XIII. v. franjevci su formirali svoj brevijar prema suvremenim potrebama svoje djelatnosti, ali i »*secundum consuetudinem romanae ecclesiae*«. U drugoj polovini istog vijeka rimska kurija usvaja njihov brevijar i postepeno ga proširuje te uvodi u čitavu crkvu. Brevijar, što su ga franjevci predali rimskoj crkvi, bio je tako čvrsto sazdan, da do XX. vijeka nije doživio nikakve jače promjene. Iz reformiranog brevijara nastaju i reformirani antifonali i graduali. Zadarski antifonali i graduali predstavljaju po veličini svog formata, po unutrašnjem ustrojstvu i po svojoj liturgičnoj strukturi egzemplare, kakve ćemo rijetko naći u čitavoj zapadnoj Evropi prije g. 1300. S liturgične strane možemo ih između suvremenih ubrojiti među najpotpunije. U njima ćemo naći sve, što se novo uvelo i uredilo do 1290 g., a to ćemo teško naći i u velikim kolekcijama

koralnih zbornika u Bologni, Padovi, Rimu ili Parizu; s druge strane naći ćemo bogato izrađenih, kojima će nedostajati čak i važniji dijelovi ili čak i čitavi oficiji.

Liturgični dio zadarskih kodeksa baš radi suvremene upotpunjenosti pruža nam dva važna kriterija. U njemu ćemo naći jedne podatke, kojima možemo odrediti decenije njihova postanka, a po drugima možemo sa sigurnošću zaključiti, da su napisani za franjevačku crkvu u Zadru.

Druga prekretnica, u kojoj su nastali naši graduali i antifonali, jest prekid s neumatskom notacijom, a prihvat one kvadratne, kakvu imamo danas. Još u prvoj polovini XIII. v. nalazimo kodekse, svakako prijenosne, manjeg formata, u kojima pojedini pisari upotrebljavaju kvadratnu notaciju izmjenično s neumatskom ili pišu samom kvadratnom. Tek u drugoj polovini istog vijeka imamo kodekse većeg formata s kvadratnom notacijom, no znakovi su još manjeg formata, te na jednoj stranici postavljaju 14, pa 12 crta. Što se ide dalje u vremenu, to se broj crta smanjuje, a slova i znakovi postaju veći. Potkraj XIV. i u XV. v. kodeksi velikog formata imat će samo 5 crta.

Franjevci su svoje prve antifonale i gradуale pisali beneventanskom neumatskom notacijom. Pojedini pisari znaju u nekim dijelovima prihvatiti i kvadratnu, dakako još uvijek manjeg formata, s reminiscencijama na neume.[11] U drugoj polovini XIII. v. prihvate definitivno kvadratnu notaciju i s posebnim statutom uvedu je obavezno u čitavom redu.[12] U ostaloj crkvi kvadratna notacija je postepeno osvajala teren, pa su neume dočekale i sam izum štampe.[13]

Prijenos iz neumatske u kvadratnu notaciju nije lagan posao. Izvršili su ga pisari, koji su sami bili pravi umjetnici u pjevanju te koral poznavali u tančine. Dug je to bio proces, dovršen poslije mnogobrojnih pokušaja dugog i savjesnog rada. Ne ćemo sad ulaziti u pitanje, koliko je tim pisarima pošlo za rukom vjerno izraziti grgurevsku melodiku i navlastito ritmiku, ali posljedice su bile velike. Nestalo je svake pokolebanosti, svojevoljnost je odstranjena; pjevači već nisu trebali dugo godina da uče napamet golemi pjevački program niti su već bili tako zavisni od učitelja, jer su sad mogli sami pjevati po notama. Crkva pak sa svoje strane mogla je tražiti potpunu jedinstvenost i jednakost i koralnih knjiga i koralnog pjevanja.

Franjevci su brzo i lako primili kvadratno pismo, ali, kad se postavilo pitanje jedinstva u koralnom pjevanju, našli su se pred teškim problemom, koju koralnu tradiciju da prihvate. Hoće li prihvatiti onu jaku iz Sant Gallena ili onu iz akvintanske domene, ili će se odlučiti za beneventansku. Taj čas franjevci su bili brojni ne samo u Italiji, nego i u Francuskoj i Njemačkoj, te su mogli biti skloni svakoj od navedenih triju tradicija. Teškoća i problem bili su pojačani okolnošću, što su baš tada razni stručnjaci nastojali reformirati grgurevski koral prema svojim estetskim, filozofskim i religioznim pogledima. Cisterciti su prema svojim

strogim načelima prekrojili čitav gradual i antifonal, a za njima su se poveli i dominikanci, samo u nešto blažoj mjeri.[14]

Kome će se sad prikloniti franjevci? Ni u ovom pitanju nisu se dugo kolebali. Kao što su usvojili rimsku liturgiju, tako su odlučno usvojili i rimsko pjevanje, grgurevski koral prema rimskoj tradiciji. Tako su prihvatili beneventansku koralnu tradiciju smatrajući je izrazito rimskom.[15] Kako s brevijarom, tako prodriješe franjevci i sa svojim antifonalima i gradualima. Papa Nikola III. dao je god. 1278. u Rimu uništiti sve graduale i antifonale, a zadržao samo one franjevačke te naredio, da unaprijed sve liturgične knjige moraju biti prijepis onih franjevačkih.[16]

Prvi franjevački antifonali u Napulju, Asizu, Münchenu i Zadru vrve beneventanskim arhaizmima u jeziku, stilizaciji i arhaističkim dijelovima iz psaltira, što nesumnjivo odaje njihovo beneventansko porijeklo. A nije tek slučaj, što su prve franjevačke koralne knjige pisane beneventanskom notacijom. Kasnije su franjevci pročistili svoje tekstove od arhaičkih beneventanskih formi, a ipak su zadržali dualizam u nekim verzima psalama, uzimajući pored teksta iz galikanskog psaltira još i onaj stariji iz rimskog psaltira. Od franjevaca primiše ove preostale arhaizme i druge crkve, i tako se održaše u misalu i brevijaru sve do danas.

U zadarskim franjevačkim gradualima nalaze se beneventanski arhaizmi, čak i više nego u drugim zbornicima, što odaje njihovu vremensku blizinu beneventanskim izvorima. Listajući stručnu bibliografiju o koralnim zbornicima XIII. i XIV. v. te pretražujući kolekcije sredovječnih koralnih zbornika u francuskim, švicarskim i talijanskim bibliotekama i samostanima, našao sam među franjevačkim zbornicima jedan gradual stariji od zadarskog, i to u župnom uredu u Carmignanu kraj Firence,[18] a u samostanu franjevaca konventualaca u Friburgu (Švicarska) i Šibeniku nalaze se antifonali stariji od zadarskog.[19] Prema tome zadarske antifonale i graduale možemo bez straha ubrajati među najstarije pisane kvadratnom notacijom.

Po strukturi koralnih melodija zadarski antifonali najviše se približuju fragmentu brevijar-antifonala franjevačkog samostana u Zadru[20a] i brevijar-antifonalu u Biblioteca nazionale, Napoli, VI. E. 20, a gradual misal-gradualu, također u Biblioteca nazionale, Napoli, VI. g. 38.[20b] Sva tri rukopisna zbornika pisana su beneventanskom notacijom, a bili su izrađeni prije reforme brevijara, koju je izvršio franjevački general fra Hajmon iz Faversham, dakle prije 1242. g. Od zbornika pisanih kvadratnom notacijom, samo je već spomenuti gradual u Carmignanu po jednakosti koralnih melodija mogao poslužiti kao egzemplar za prijepis zadarskih graduala A i B. Ni u Italiji, ni u Dalmaciji nijesam uspio naći zbornik XIII. ili XIV. vijeka, iz kojeg bi se moglo reći da je prepisan zadarski antifonal. Stolna crkva u Rabu ima antifonal u 2 sveska, po melodijskoj strukturi posve jednak zadarskom antifonalu, ali ovaj je mogao biti prepisan od zadarskog, a ne obratno, jer rapski antifonal ima

oficij Tijelova i onaj rimovani sv. Trojstva, prema tome je napisan poslije 1336. g., dakle nekoliko decenija poslije zadarskog.

U zadarskim antifonalima i gradualima koralne melodije sačuvane su tako čvrsto, neiskvareno i jasno, kakve ćemo rijetko naći u rukopisnim zbornicima XIV., navlastito pak XV. v. Ova bi činjenica svjedočila za postanak zbornika radije na koncu XIII. v. nego u odmaklom XIV. v. Kroz čitav XIII. v. franjevački red je osobito strogo pazio, da koralni zbornici budu što točnije i što jedinstvenije napisani. U to doba su još prepisivali koralne knjige iz drugih, koje su bile pisane neumama, a u franjevačkom redu liturgične knjige smjeli su prepisivati samo redovnici, ni u jednom slučaju svjetovnjaci.

Po kratkom prikazu položaja franjevačkog samostana u Zadru i značenja njegovih graduala i antifonala svoju glavnu pažnju posvetit ćemo psaltirima i promatrati, da li ima imalo vjerojatnosti, da bi oni bili potekli iz Venecije ili pak iz neke laičke botege, a ne iz samostanskog skriptorija.

III. PSALTIRI

Kodeksi nemaju naslova, ali iz čitava sadržaja vidi se, da su franjevački: franjevačke su slike i franjevačka liturgija. Oba kodeksa predstavljaju jedinstveno djelo: kodeks M sadržava *officium nocturnum*, a kodeks L ima *officium diurnum*. Pisar kodeksa M napisao je svakako prvi dio kodeksa L, što pokazuje, da je čitavo djelo imao on sam napisati. Sigurno je također, da je kodeks M napisan prije kodeksa L. Pored jedinstvene strukture, kodeksi se ipak međusobno razlikuju, te ćemo svaki napose obrađivati.

Psaltir M

Ima format 390 za 570 mm, folija 274 od pergamene, 2 od papira. Kodeks je pri koncu nepotpun. Zadnji himan: *Christe sanctorum decus angelorum* ima tek prvu kiticu, i to ne čitavu, jer svršava s: *aeternum tribue be* ... Fali dakle sav preostali dio tog himna i još druga dva himnusa svetkovine Svih svetih.

Kodeks ima 8 minijatura sa figurom ili slikom nekog prizora (onda se to nazivalo *hystoria*). U njima odrazuje jačinu svog talenta, ali još i školu i doba. Pored ovih još ima drugih 8 minijatura bez figure. Spomena je vrijedno još 256 risanih inicijala, kojima započinje svaki psalam ili himnus. Nisu to nikakve šablonske crtarije, nego dekoracije izvedene s mnogo crtačke vještine, ukusa i fantazije. Umjetnik, rišući u više boja, slika razne fantastične figure, pute, lovce, glave monstruma, razno voće, lišće i vijence.

Dominica. Ad matutinum: invitatorium, himnus, psalmi i antifone. Ad laudes: psalmi, antifone i himni. U oba dijela su trostruke antifone: per annum, tempore pascali, tempore adventus. Isto tako imaju i ostali dijelovi nedjelje, kao i dani kroz sedmicu, nazvani *feriae*.

Zatim slijede matutinum i laudes sa svojim invitatorijem, himnusom, psalmima i antifonama za svaki dan u sedmici. S ovim je zapravo završen *Psalterium*, te je u nastavku *Hymnarium*, koji sadržava ove himne:

In dominicis adventus:	*Verbum supremum prodiens.*
	Vox clara ecce intonat.
In Nativitate Dni:	*Christe redemptor omnium.*
	A solis ortu cardine.
SS. Innocentium:	*Hostis Herodes impie.*
Octava Nativitatis:	*Enixa est Puerpera.*
In Quadragesima:	*Ex more docti mistico.*
	Iam Christe sol justitiae.
Tempore passionis:	*Pange lingua gloriosi proelium.*
	Lustris sex qui iam peregit.
	Rex aeterne domine.
Tempore pascali:	*Aurora lucis rutilat.*
	Tristes erant apostoli.
In Ascensione:	*Aeterne Rex altissime.*
	Jesu nostra redemptio.
In Pentecostes:	*Iam Christus alta ascenderat.*
	Beata nobis gaudia.
SS. Trinitatis:	*Lux beata Trinitas*
	Festi laudes hodierni ritus.
In Corpore Christi:	*Sacris solemniis.*
	Verbum supremum.
Transfiguratio:	*Fons pietatis culmina.*
	Thabor petens.
In conversione s. Pauli:	*Doctor egregie Paule.*
In Cathedra s. Petri:	*Quodcumque vinclis.*
	Iam bone pastor Petre.
S. Antonii de Padua:	*Laus regi plena gaudio.*
	Iesu lux vera.
S. Johannis Bapt.:	*Antra deserti teneris sub annis*
	O nimis felix.
Ss. Petri et Pauli:	*Iam bone pastor Petre.*
S. Mariae Magdalenae:	*Nardi Maria pistici.*
S. Petri ad Vincula:	*Petrus beatus catenarum vincula.*
S. Clarae:	*Generat virgo filias.*
	Clara luce clarior.
B. Mariae Virginis:	*Quem terra, pontus, aethera.*
	O gloriosa domina.
S. Michaelis, S. Raphaelis:	*Tibi Christe splendor Patris.*
	Christe sanctorum decus.

Već iz navedenih prvih stihova himna izbija, da se njihova stilizacija razlikuje od stihova himna, koji se danas nalaze za istih svetkovina. Ova je razlika nastala u XVII. v. za pape Grgura X., koji je preinačio jezik u mnogim himnima. Osim toga u himnaru kodeksa M nalaze se

neki himni, koji danas već nisu u brevijaru, a drugih opet nema, koje mi danas imamo.

Kodeks je preuvezan u XVIII. v., istodobno i na isti način, kao i antifonal G. Sastoji se od svezaka po 8 listova, to jest od quaterniona. U desnom kutu, pri dnu *verso* stranice zadnjeg lista, stoje reclamantes, ali samo u prvom dijelu, do fol. 138. Iza ovog folija slijede još 13 kvaterniona, koji nemaju reclamantes. U zadnja tri sveska, fol. 250, 258, 266, reclamantes su naknadno uneseni. Isto tako kasnije su unesena crvenilom neka slova sa brojevima, gdje slova označuju fascikul, a brojevi označuju list istog fascikula. Tako fol. 220 do 228 fascikul je zabilježen sa *cc*. Fol. 227 obilježen je sa *cc3*, fol. 228 sa *cc4*. Ovakvi znakovi počinju sa fol. 172. Kad su se pri novom uvezu sjekli rubovi, tad su odsječeni i mnogi od ovih znakova posve ili djelomično. Držim, da je prije novog uveza kodeks bio jako rascjepkan te su ovakvi znakovi služili za lakše slaganje kvaterniona.

Psaltir L

Format: 395 za 575 mm. Folija 140. Izrada kodeksa je mnogo siromašnija nego kodeksa M. Ima samo 4 minijature, i to bez slikanih prizora. Risani inicijali izrađeni su vrlo jednostavno, svi u jednom kvadratu sa šablonskim uresima, tek jedan je izrađen poput onih većih u M. I ovaj kodeks je nepotpun. Zadnji himnus: *Jesu corona virginum* nema zadnje kitice. Osim toga još su morali slijediti barem dva himna: de communi non Virginum, te Dedicationis ecclesiae.

U prvom dijelu nalaze se himni, psalmi, antifone i responsoria brevia za: Prima, Tertia, Sexta, Nona, Vesperae i Completorium, i to samo za nedjelju. Za dane u sedmici nalazimo samo vesperae. Na koncu ovog dijela su dvije antifone *pro commemoratione*, i to: S. Clarae: *O virgo clarens vespere praeclaris* i S. Ludovici: *Alleluia. Rosa vernans caritatis.*

Slijedi himnarium za Vespere.

Himni temporala:

Conditor alme siderum.
Herodies impie.
Res ad nostras deitatis preces.
Ad coenam Agni providi
Jesu nostra redemptio.
In majestatis solio.
Christe redemptor omnium.
Audi benigne Conditor
Vexila regis
Tristes erant apostoli.
Veni Creator Spiritus.
Pange lingua gloriosi.

Himni santorala:

Doctor egregie Paule
En gratulemur hodie.
Aurea luce et decore.
Concinat plebs fidelium.
Crucis Christi mons Alvernae.
Proles de coelo.
Quodcumque in vinculis
Ut queant laxis.
Gaude Mater pietatis
Ave maris stella.
Tibi Christe splendor Patris
Decus morum, dux minorum.

Himni de Communi:

Exultet coelum laudibus. Deus tuorum militum.
Sanctorum meritis inclita. Iste confessor Domini.
Jesu corona virginum, (nepotpun).

Vjerojatno je i ovaj kodeks bio preuvezan. Složen je od kvaterniona. Predzadnji fascikul 127 do 137 jest kvinternion. Zadnji svezak ima samo 3 lista. Tu dakle nedostaje još 5 listova, gdje je bilo napisano ono, što smo naprijed naznačili da nedostaje. 16. fascikul ima 7 listova. Još se vidi rub odrezanog 8. lista, no tu od teksta ništa nedostaje, pa držim, da je taj list otpao već u početku, kad se kodeks izrađivao.

Kad su napisani psaltiri M i L

Iza pregleda sadržaja možemo lako prijeći na samo datiranje. Folnesics je njihov postanak postavio u zadnju trećinu XV. st.[21] Do ovog zaključka je došao na osnovi povijesno-umjetničkog kriterija. Liturgični kriteriji dovode nas do istog zaključka. U kodeksu M nalazimo himnus Transfigurationis D. N. J. Ch., i to ne u santoralu, gdje mu je mjesto, nego u temporalu, poslije Tijelova. U mlađem kodeksu L nalazimo himnus iste svetkovine na njegovu pravom mjestu: u santoralu, dne 6. kolovoza. Prema tome oba kodeksa su napisana poslije 1458., jer je te godine uvedena spomenuta svetkovina.[22] Budući da se u kodeksu M himnus ove svetkovine ne nalazi u santoralu, zaključujemo, da je kodeks napisan u doba, kad se još nije točno znalo, da li će ova svetkovina pripadati temporalu ili santoralu, a po svojoj naravi mogla je stajati na jednom i drugom mjestu. Tvorac Psaltira M je napisao čitav oficij Transfigurationis kao nadometak antifonalu E. Nadalje, na fol. 5 r. kodeksa M u bogatoj minijaturi, koja seže preko čitave stranice, naslikan je sv. Bernardin iz Siene sa svojim simbolima: križem i evanđeljem, a po strani napose je naslikan monogram IHS, što ga je sv. Bernardin svuda širio, a vidimo ga uklesana po čitavoj Dalmaciji na pragovima građevina iz druge polovine XV. v. Sve te okolnosti pokazuju, da su oba psaltira izrađena u doba, kad su uvodili svetkovinu Preobraženja i kad je štovanje velikog propovjednika iz Siene bilo u naponu,[22] a to znači *u drugoj polovini XV. v.*

Tvorac Psaltira M

Odmah nakon pitanja o vremenu postanka nameće se pitanje o porijeklu i tvorcu toga zbornika. Liturgični kriteriji omogućili su odgovor na pitanje o vremenu postanka. U zborniku ne nalazimo potpisa njegova tvorca, te će njegovo ime ostati i dalje tajnom, što je i sam želio. Paleografski kriteriji kod uspoređivanja pisma u Psaltiru M s onim u raznim

umecima, nadopunama i ispravcima, što ih nalazimo u antifonalima i gradualima istog kora, napisanim oko g. 1300., pružit će nam dragocjene i sigurne podatke o ličnosti i životnom djelovanju majstora, tvorca Psaltira M, jer ćemo u tim starim zbornicima naći tragove rada tog renesansnog majstora.

Utvrditi ruku nekog pisara nije baš težak posao, ali nije uvijek ni lagan. U Psaltiru L lako je bilo utvrditi pisara i sve promjene u pisanju; teži je bio posao kod umetka B, a u nadopunama kodeksa D i E pitanje je zamršenije. Zato moramo najprije utvrditi pisarsku fizionomiju tvorca Psaltira M i tek onda poći u potragu za njegovim djelovanjem u drugim zbornicima. Tri različite vrste pisma: inicijali, versalia i minuskula, pa ornamentika omogućit će nam raspoznavanje njegove ruke.

Rekoh, nije to uvijek ni lagan posao. Psalterijalis, koje se tako čvrsto drži naš majstor, sakralno je pismo, vezano strogim i minucioznim pravilima za svoju formu. Lako je razlikovati našeg pisara među pisarima drugih škola, ali lako bismo se mogli i prevariti te ga zamijeniti s nekim drugim dalmatinskim pisarom. Još je teže kad stanemo promatrati i uspoređivati ruku našeg pisara u raznim kodeksima, različitog karaktera i doba izrade, jer se conspectus generalis u takvim slučajevima mijenja, pisar svijesno mijenja i samu formu. Ipak osnovne i značajne svoje poteze ne mijenja, pa ga po tome raspoznajemo.

Versalia ili ukrašenu majuskulu, to jest formu, kojom se piše prvo slovo verza, koji nema inicijala, ili prvo slovo iza inicijala, smatram osobito važnim za raspoznavanje ruke nekog pisara. Razlog je tome, što je pisar najmanje vezan formom versalia, a u ukrasima je opet najsamostalniji, pa se zato njegove osobine u versalijama najlakše uoče.

Skriptorska fizionomija tvorca Psaltira M

Prije nego što budemo promatrali djelo tvorca Psaltira M u starijim koralima sv. Frane, treba da upoznamo njegove osobine u Psaltiru M. Ovaj ćemo Psaltir označivati kraticom PM, a njegova tvorca nazivat ćemo Psaltist.

U prilogu III i IV donosimo dvije izrazitije strane iz PM (Psaltira *M*). Tu vidimo *psalterialis*, i to dalmatinsku gotiku XV. v. Nju obilježavaju uglasti lukovi i prelomljeni potezi, ali u znatno blažoj, obloj formi, koju Herman Delitsch u svom djelu Geschichte des abendländischen Schriftwesens, Leipzig 1928, naziva obla gotika. Od naše oble gotike razlikuju se naša gornjohrvatska, njemačka, engleska, francuska i španjolska psalterialis, i to svojom zašiljenošću, vertikalnim pravcem i zbijenim ritmom.

U PM slova su široka i jasna, horizontalni smjer prevlađuje vertikalni, izmjena crnog, ispunjenog prostora i bijelog neispunjenog odvija se u širem ritmu. Istina, još uvijek se slova sa *c*-lukom pišu jedno u drugo, kao *pc*, *oc*, *do*, *dh*, *pe*, *de*, a slova sa vertikalnom prečkom, kao *t*, *g*, uncijalno *d* povezuju se sa idućima. Ipak ta povezanost ne kvari ni

jasnoće, ni ljepote. Svako slovo se razabira u svim svojim linijama i svako je za sebe umjetničko djelo.

U prilozima III, IV i V stupac a, profinjena odmjerenost i otmenost poteza i sigurnost u izradi odaju majstora profinjena ukusa i u svojoj umjetnosti napredna. Stabla od: *b, d, h, l, p* izvodi uvijek ravno, jednakom snagom i smjerom. Završeci su im uvijek malko ugnuti i nekad ukrašeni vlaknastom crticom. Gdje ih treba lomiti, lomi ih po određenom pravilu i posve ustaljenim načinom. Jednakom dosljednošću izvodi *i* poteze. Kod *m, n, u* zadnji potez je oštro presječen i prijesjek mu produžen vlaknastom crticom.

c-lukove za *e, c, b, d, p* pravi sa dva poteza. Donji je dio lijep polukrug, u sredini kao da je nešto naglije zaokrenut, a pri dnu lagano prelazi u oštricu. Sa gornje strane luk zatvara širi, skoro vodoravni potez, koji u nutrini luka čini kut. Lukove za *b, d* pravi jednako, samo obrnutim smjerom. Lukovi Psaltiste slični su onima drugih dalmatinskih pisara, ali se od njih razlikuju zaobljenošću, odmjerenošću i dosljednošću u izradi.

c-lukovi, zatim *i* pa *l* stabla sami po sebi pružaju mogućnost da upoznamo ruku Psaltiste. Pored ovog ima on nekoliko svojih značajnih slova, kao *a, g, p*, uncijalno *d*, okruglo *s*, kratica *et*.

Minuskulno *a* ima obični luk XV. vijeka, samo se razlikuje sa zašiljenim lijevim kutom u luku.

Kod *g* značajan je način, kako zatvara lijevi kut. Vlaknasti potez zatvara luk spajajući okrajak donjeg luka s okrajkom gornjeg luka. Prilog III, predzadnji redak: *in lege*. Usporedi u prilogu V, stupac b, koliko drukčije je tu zatvoren donji luk nego u stupcu a, napisanom od Psaltiste. Nisam našao ni u jednom kodeksu *g*, koje bi bilo jednako onom u PM.

p ima obrnuti c-luk, a stablo mu na vrhu završava formom trokuta. Pril. IV, osmi redak, u *populus*.

Kod uncijalnog *d* značajan je rub završnog poteza. Od vrha *o* luka, kao i drugi pisari, potegne nalijevo još deblji potez. Psaltista na kraju zarubljuje ovaj potez, kao u pril. IV, 2. redak, kod riječi: *dne ds*. Drugi naprotiv pisari ne prave ovakva ruba. Usporedi *d* u pril. V, stupac a, b. Oblo *s* stoji obično na kraju riječi, a sastoji se od dva jednaka luka, obrnuto položena, a svi krajevi lukova dolaze u istu ravninu. Vidi pril. IV, u drugom i trećem retku. Nekad ovaj *s* dobiva i treći luk. Pril. IV, kraj 1. retka.

Kratica *et* u obliku broja 7 pri dnu koso presječena odužom kosom crticom.

Jednu značajnu osobinu našeg Psaltiste ne smijemo mimoići. U pril. IV i V a jasno se zapaža njegova sklonost, da slova sa stablima, koja prelaze gornju imaginarnu liniju, kao *b, d, f, l*, dugo *s*, a katkad i *p*, pravi nagnuta nalijevo. Na stranicama, koje je svečanije urešavao, ta se tendencija jedva zapaža, kao u pril. III.

Morfološki Psaltist se povezuje s umjetnošću XIV. vijeka, a XV. v. izbija u većoj odvojenosti slova i njihovoj širini, u formama, gdje se stabla od *d*, *b*, *l*, *h* izdižu znatno nad prvu gornju imaginarnu liniju, te sežu skoro do druge imaginarne linije; zatim u većoj primjeni minuskulnog *d* mjesto uncijalnog i uspravno *r* mjesto oblog.

Kriterij za raspoznavanje ruke Psaltiste bit će: 1. njegova značajna slova; 2. *c*-lukovi; 3. *i* i *l* potezi sa njihovim rubovima i zaokretajima; 4. estetski razmještaj i postava slova. Ove osobine tražit ćemo u prvom redu u minuskulnom pismu, ali one se pojavljuju i kod versalia i inicijala.

Versalia nam pružaju još i druge kriterije. Ona su veća od minuskule, ali izrađena posve jednakim ductusom, te ćemo pojedine njihove poteze nalaziti i u minuskuli. Tako završni luk od prvog *E* u pril. III identičan je završnom luku od oblog *s* u pril. IV na koncu 1. retka.

Najčešći ukras su dvostruki paralelni potezi, i to najčešće u lukovima, mjesto ravnih linija obli ili krivudasti potezi, zatim raznovrsni ukrasni potezi, koji ne pripadaju stablu slova, nego ga jedino uresuju. Slova su pisana perom i crnilom.

Forme za versalia uzima Psaltist po običaju iz minuskule, uncijale ili iz rustike. Za svako slovo alfabeta ima više forma, koje onda ponavlja. Za istaknutije dijelove teksta, ili na stranicama bogatije izrađenim Psaltist piše versalia bogatije izrađena, a na manje istaknutim mjestima stavlja jednostavnije forme, na pr. u rubrikama ili za responsorija kratice *V* i *R*, koje piše crvenilom. Ovo nam osvjetljuju prva tri retka priloga III. U drugom retku nalaze se dva E, oba jednako i jednostavnije formirana. U prvom i trećem retku su različita i bogatije ukrašena, jer se nalaze na izrazitijem položaju.

Inicijali. O inicijalima u minijaturama i onima bogato i umjetnički urešenima perom govorit ćemo kasnije, a ovdje ćemo se, makar i kraće, pozabaviti njihovom općom formom.

Inicijali u PM odaju isti ukus kao i ostale vrste pisma. U njima su dosljedno provedeni renesansni estetski principi simetrije i proporcionalnosti, jednostavnosti i jasnoće i oblih monumentalnih formi. Inicijale izvodi Psaltist, kao i drugi, kistom, crvenom ili plavom bojom, koja je uvijek različita od one u ukrasima istog inicijala. Ako je inicijal izrađen plavom bojom, ukrasni dio bit će crvene boje, ili obratno. Poteze, lukove, kao i stabla izvodi s osjećajem, odlično i lagano, kao da radi perom. Kao što mu je nepokolebana forma u minuskuli i versalijama, takva mu je i u inicijalima, te u njima raspoznajemo njegovu ruku isto tako kao u minuskuli ili versalijama.

I kod inicijala zapažamo, da na bogatije izrađene stranice i na izrazitija mjesta postavlja bolje izrađene inicijale. Tako u pril. III, 2. redak, nalazimo inicijal *U*. Isti nalazimo u pril. IV u 4. retku. Onaj u pril. III je nešto širi, bogatije izrađen, jer se nalazi na bogatije izrađenom položaju nego onaj u pril. IV. Isto je s drugim inicijalom *S*. Onaj u pril. III

pri dnu mnogo je bogatije izrađen nego onaj u 2. retku priloga IV. Naprotiv *A* u prilogu III, 2. redak izrađen je mnogo jednostavnije nego onaj u predzadnjem retku priloga IV, a to zato, što u pril. III zauzima mjesto versalia. Ova konstatacija moći će nam rastumačiti raznolikost u djelima Psaltiste.

Dalmatinska ili talijanska umjetnost

U toku rasprave pismo našeg Psaltiste nazivao sam »dalmatinska psalterijalis« ili »dalmatinska gotica«, jer ovakvo pismo nalazimo jedino u Dalmaciji u toku XIV. i XV. v., a u Hrvatskoj i Sloveniji nalazimo oštri uglasti tip gotice. No u nauci nazivaju oblu goticu talijanskom goticom!

Ipak gotica u dalmatinskim koralima nije posve jednaka onoj talijanskoj! U biblioteci Male braće u Dubrovniku ima *Psaltir, u 2 sveska: A* i *B*, potpisan i datiran, te sigurno znamo, da je napisan u Veneciji u XV. v.; njemu su pismom slični graduali iste biblioteke: *G*, *H*, *K*. Versalia, u navedenim zbornicima jednakog su tipa, kao što ga nalazimo na području Venecije, u Biblioteca Marciana: Cod. Lat. II. 119, 121, pa u onima franjevačkog samostana u Rovinju, dogotovljenima u Padovi i brojnim u biskupskom arhivu u Padovi, zatim u franjevačkom samostanu San Michele u Veneciji.

Posve drugi tip predstavljaju zbornici franjevačkih samostana u Hvaru, Rabu i jedan gradual sv. Frane u Šibeniku, graduali i antifonali župskog ureda u Osoru. Svi navedeni korali, izrađeni u XV. v., imaju versalia istog tipa kao psaltiri sv. Frane u Zadru.

Versalia u psaltiru Male braće u Dubrovniku mletačkog su tipa. Veliki su koliko i inicijal, koji stoji pred versalija, te zaprema prostor od tri i više crta; u konstrukciji vrlo su zapleteni, te je teško poznati, koje slovo predstavljaju. Njihove zapletene kombinacije ne ističu iz estetskih zahtjeva, nego su plod neobuzdane mašte, koja ih vodi do besmislenih formi i nespretnih igrarija.

Versalia pak dalmatinskog tipa, kakve nalazimo u PM i ostalim dalmatinskim koralima, manjeg su formata, nešto malo većega od minuskule, jednostavnija i jasnija. U njima pisar nije izložen napasti, da se pusti u igrarije. Osim toga versalia u svim kodeksima dalmatinskog tipa među sobom su slična. Tako *E*, u 2. retku priloga III, ili *G* iz pril. II naći će vrlo slične u hvarskim, rapskim i osorskim koralima.

Već s razloga razlike u versalijama tipa dalmatinskog i onog mletačkog smatrao sam za opravdano da oblu goticu našeg PM nazivam dalmatinskom goticom ili dalmatinskom psalterijalis. Pored ove razlike postoji razlika i u minuskuli, a još veća u inicijalima. Pozabaviti se ovim pitanjem prešlo bi okvir ove radnje.

Umjetnička dotjeranost forme u PM, njezina nepokolebanost i sigurnost u izradi dokazuju nam: 1. da je Psaltist bio posve izgrađen i zreo umjetnik; 2. da je bio pisar po zvanju; 3. da mu PM nije prvo djelo, jer do onakve sigurnosti i dotjeranosti u pisanju mogao je umjetnik doći tek poslije odužeg studija i rada. Kasnije ćemo se pozabaviti pitanjem, da li mu je PM bilo zadnje djelo.

Minuskulu i versalia Psaltiste nalazimo u Psaltiru *L*, kora sv. Frane u Zadru. Psaltir L je nastavak Psaltira M. Očito je Psaltist imao izraditi čitav Psaltir L, ali je dospio napisati samo minuskulni tekst i versalia do predzadnjeg retka fol. 32 v. Inicijale dakle i koralne note nije napisao. Ruka, koja je izradila ostali dio Psaltira L, izradila je i inicijale, što ih nije bio Psaltist dovršio, a koralni tekst je napisan mnogo kasnije.

U gradualima i antifonalima sv. Frane, izrađenima oko 1300. nalazimo neke važne umetke XV. v., i to: 1. umetak od jednog folija, 2. tri ispravka na palimpsestu, 3. čitava dva fascikula nadopuna. Pokušat ćemo paleografskim kriterijima utvrditi, tko je to napisao i veze tog pisara sa tvorcem psaltira M.

1. *Umetak u Gradualu B*

U Gradualu B bio je nestao prvi folio, gdje su bili ispisani responsoriji, što se svake nedjelje pjevaju prije konventualne mise *Asperges me*, i drugi, što se pjeva kroz uskrsno doba *Vidi aquam*. Responsorij *Asperges me* zaprema čitavu recto stranu i 3 crte verso strane. U nastavku je ispisan *Vidi aquam egredientem de templo a latere dextro alleluya, et* i na idućem originalnom foliju nastavlja se responsorij *omnes ad quos pervenit* i t. d. do konca. Ovaj izgubljeni list nadopunio je pisar XV. v., koji je svakako u tom času morao imati ispred sebe Gradual B, jer drukčije ne bi bio mogao spojiti svoj tekst sa početkom drugog folija, i to u sredini rečenice i u sredini muzičke fraze. Osim toga bez Graduala B pred očima ne bi bio mogao svoj umetak vanjskom formom približiti formi spomenutog graduala.

Ovaj umetak ispisan je dalmatinskom goticom, no tekst, što ga je napisao, bio je ograničen prostorom, a da ne bi povrijedio estetski izgled, morao se starom tekstu približiti i vanjskom formom. Zbog toga je conspectus generalis morao ispasti drukčiji nego u Psaltiru M, što se vidi uspoređujući fotokopiju umetka u Gradualu B, u prilogu II sa prilogom III i IV fotokopije stranica PM.

Zašto isticati nužnost razlike između spomenutog umetka i Psaltira M? To je istaknuto zato, jer pored sve razlike u vanjskom izgledu, forme, ductus i stil upućuju na Psaltistu kao pisara umetka. Ono malo inicijala i versalia sami za sebe su dovoljni, da u njima upoznamo ruku Psaltiste. U pril. II dva inicijala *A* i *U*, koje možemo usporediti s onima

u prilozima III i IV. U prilogu II inicijal *U* nalazi se na početku važnog responsorija, pa je zato veći, a oni u pril. III i IV nalaze se u sredini retka, i to na početku običnog verza, prema tome su manji. U sva tri forma je jednaka: jednak luk i njegov gornji lijevi završetak i jednako izrađeno deblo sa desne strane. U pril. II *U*-luk nema u sredini stup paralelnih okomica, što ga dijeli u dvoje, što vidimio u pril. III i IV, ali ga vidimo u *A*.

Inicijal *A* u pril. II nešto je vitkiji od onih u III i IV, ali im je forma posve jednaka. Na drugim folijima naći ćemo mnoge *A* jednako vitke kao u pril. II.

Uresne elemente nalazimo u pril. II, kao i u III i IV. U *c*-luku inicijala *U*, i to u samom deblu inicijala, pril. II je bijeli obli potez sa dvije točke. Takav ures ima i bogato izrađen *C* u pril. IV. Spirala, koja iznutra uresuje deblo inicijala *U*, pril. II, ukras je i inicijala uncijalnog *D*, i *A*, priloga IV i *U*, pril. III. Palmete veće sa točkom i one brojnije manje vidimo jednake u pril. II, kao i u III i IV. Ukusnost forme i postave u sva tri priloga je jednaka.

Kako smo prije spomenuli, Psaltist je za versalija stvorio nekoliko tipova slova, koje onda provodi dosljedno i raspoređuje prema svome umjetničkom ukusu. Tako su u rubrikama versalija jednostavnija nego u tekstu, ona pak, što dolaze iza minijature ili jače urešenog inicijala, jače su izrađena, nego što dolaze iza jednostavnijeg inicijala.

U prilogu II ima nekoliko versalija, koje ćemo naći u PM u jednakoj stilizaciji i izradi. Tu je poslije drugog retka sa notama, napisana rubrika, dakako manjim slovima. Počinje sa *S*, koje je poput minuskulnog *s* sastavljeno od dva obrnuta luka. Oba luka imaju još i paralelne poteze s lukovima. Takav *S* nalazimo u PM, na pr. fol. 18r, 186v. Drugo slovo versalija je *U*, u PM naći ćemo ga na fol. 47r. Ukrašeno *G* na početku 5. retka rubrike nalazimo češće u PM, samo ćemo u PM naći još i koji drugi ukrasni potez. Pril. II i III imaju svaki po četiri *E* za versalija. U pril. III su više urešena, jer to traži kompozicija stranice i čitavog kodeksa, a u II se nalaze u rubrici, pa zato u jednostavnijoj formi. Ipak oblici i ductus su obaju dijelova isti.

Minuskula u umetku, pril. II, uza svu vanjsku razliku, pokazuje i najsitnije morfološke i stilističke osobine Psaltiste. Pored njegovih značajnih slova: *a*, *g*, *p*, kratica *et*, ruku Psaltiste pokazuju njegovi *c*-lukovi i lomljenje poteza kod *l*, *m*, *n*, *i*. Dovoljno je uporediti nekoliko slova *l*, *t* ili *b*, da se vidi, kako je tu čvrst ductus, koji je moguće naći samo kod jedne ruke.

Ipak u minuskuli nalazimo dvije razlike! Uncijalno *d* i oblo *s* drukčije su formirani u pril. II nego u III i IV. U čitavom PM uncijalno *d* ima poprečni potez, koji ide od vrha luka *o* nalijevo i završava s rubom prema gore. Vidi pril. IV, 2. redak, u riječima *dne deus*. U pril. II, u *eggredientem* de poprečni potez je bez ruba, koso presječen. Isti umetak na recto stranici ima uncijalno *d*, u kojem poprečni potez završava rubom kao u PM. Pogledamo li bolje *d* u riječi *eggredientem de*, zapazit

ćemo ipak tendenciju, da onaj potez završi rubom. Ta tendencija još je očitija u rubrici kod riječi: *dr, docis diebus*, što se nalaze u prva dva retka. Radi ove varijante, dakle, ne bismo mogli čitav umetak pripisati drugoj ruci.

Ozbiljnija je varijanta kod oblog *s*. U PM ovaj *s* je formiran od dva jednaka luka, čiji krajevi su odsječeni i položeni u kosoj ravnini. U umetku gornji luk je spojen sa donjim, osim toga je i veći od donjeg, kao u riječi *Asperges*. Ovakav *s* sam za sebe ne bismo mogli pripisati Psaltisti. No pogledajmo oblo *r* u rubrici kod riječi *repetitur*, dva *dr* i *repetatur*. Tu je *r* drukčije nego ono u tekstu, kod riječi *seculor(um)*. U rubrici je luk manji, osnovni vodoravni potez kratak i koso položen. u tekstu je luk bolje izražen, a osnovni potez vodoravan i duži. Isti Psalmista je u dva različita teksta upotrebio dvije različite forme. U različitom vremenu i različitim kodeksima držim, da je ovakva varijanta od *s* razumljiva i moguća. Zbog navedenih razloga u minuskuli teško bismo mogli stvoriti posve sigurni zaključak, tek paleografska usporedba inicijala, versalija i minuskule iz umetka u Gradualu B sa onim u Psaltiru M dopušta posve sigurni zaključak, da je spomenuti umetak napisao sam tvorac Psaltira M.

2. *Tri ispravka*

U sva tri slučaja izbrisan je originalni tekst i napisan novi. Radi se, dakle, o palimpsestu.

a) Najdulji ispravak nalazimo u Antifonalu F, fol. 193 v. Na folio 193 v. i 194 rv bilo je napisano 6 antifona, koje se pjevaju na vesperama u subotu mjeseca novembra. Godine 1450. nastala je promjena, te su se od onih 6 antifona pjevale samo 4, a uvela se peta: *Super muros tuos Jerusalem constitui custodes, tota die et tota nocte non tacebunt laudare nomen domini.*[23] Tu je izbrisana peta i šesta antifona te napisana nova. Vrijedno je zapaziti, da naknadni pisar nije sve dovršio, jer nije izradio inicijal *S* niti ispisao koralni napjev, koji je unesen kasnije u XVII. ili XVIII. v. Ovdje je vanjski izgled posve jednak onome u umetku Graduala B; ductus i forme toliko su jednaki, te držim, da su izrađeni u kratkom razdoblju vremena. Tu su ista značajna slova minuskule *a, p, o, c*, isti *c* lukovi *i, l* stabla. Stoga nisam nalazio za neophodno nužno, da bih u prilogu donio fotokopiju te stranice.

b) U Antifonalu F, fol. 26 r, izbrisan je originalni tekst i postavljen novi: *Dix. Alleluya, alleluya, alleluya.* I ovdje su sva slova oblika kao u umetku Graduala B, osobito *x, a, le*.

c) U Gradualu D, fol. 57 r ispravljen je tekst i napisano: *Loquebar de te.* Ruka ispravljača se i tu jasno raspoznaje, sa značajnim slovima *u, e, a, r, d* kao u prednjem ispravku Antifonala F.

Sva tri ispravka, koje smo eto opisali, napisao je isti pisar, koji je, kako ćemo kasnije vidjeti, bio povezan sa korom sv. Frane u Zadru.

Pored ovog zadnjeg dragocjenog zaključka, još smo utvrdili kao sigurnu činjenicu, naime, da je tri navedena ispravka napisao pisar, koji je nadopunio responsorij *Asperges me*, i *Vidi aquam* u Gradualu B, fol. 1, jer smo u svim tim dijelovima ustanovili u minuskuli do u tančine iste oblike, pa čak i isti vanjski izgled, što se drukčije ne da rastumačiti, nego da ih je napisala ruka istog pisara. Dalje nismo išli. Našli smo razna minuskulna slova identična s onim PM, ali smo našli i razlika, prema tome nismo uzeli kao sigurno, što nije tako očito, da bismo to mogli uzeti i prihvatiti bez straha i suzdržavanja. Do sigurnog zaključka će nas dovesti dva umetnuta sveska.

3. *Dva sveska nadopuna*

Prvi se nalazi u Antifonalu E, fol. 182 do 190. Tu nalazimo napisane oficije: a) *Transfigurationis*, b) *Stigmatum S. Francisci*, c) *Inventionis s. Crucis*, d) *Commemorationes sanctorum et pacis*, ali u ovom zadnjem dijelu pisar je napisao samo naslov te naglo prekinuo pisanje. Ovo je već drugi prekid, što zapažamo u nadodacima. Opći izgled ovog sveska nam predočuje prilog I, gdje je fotokopija folija 186 v, 187 r, Antifonala E. Pismo već nije svečana i sakralna psalterijalis nego prije *humanistica letteraria*. Pisar je štedio prostor, te je na jednu stranicu postavljao 40 redaka, a u PM nalazimo najviše 17. I razumljivo. Nadopunski fascikuli izrađivali su se, kao i danas, u jednostavnijoj formi. Stoga u ovom fascikulu pismo ne će biti svečanog izgleda i stroge forme kao u PM. Pisar će pisati slobodnije, manje pravilno, te će u formama biti raznolik.

U minuskuli ovog sveska, ma koliko je pisar bio slobodan u pisanju, opet razabiramo značajnije poteze Psaltiste. *c*-lukovi formirani su kao u PM u dva poteza; na isti način izvodi spojke i lomi stabla; *b*, *p* piše kao u PM, *g* je ovdje kao u pril. II, III i IV, jedino je donji luk nekad veći, nekad opet znatno manji. Razlike između minuskule u ovom svesku i one u Psaltiru M ipak ne smijemo mimoići. Tu nalazimo *s* i uncijalno *d* kao u pril. II, ali ne kao u pril. III i IV, to jest u PM. Zanimljive su varijante kod minuskulnog *a*. U prvom stupcu priloga I *a* je formirano, kao što vidimo u prilozima II i III, dakle kao u PM. U drugom stupcu forma je pokolebana, pored one, kakvu smo sad spomenuli, u 2. i 3. retku vidimo, kako romb potez, kojim zatvara luk, zaobljuje poput pisara Psaltira L. U dijelovima uže pisanim donji luk od *a* istodobno produžuje i sužuje, te se time znatno udaljuje od forme u PM. Radi bržeg i slobodnijeg pisanja i umanjene forme čitav conspectus generalis se mijenja, pa ne bismo lako i sigurno u minuskuli raspoznali ruku Psaltiste. Što nam ne uspijeva ustanoviti pomoću minuskule, to će nam uspjeti pomoću usporedbe *versalia* i *inicijala*.

U pril. I vidimo od versalia dva *S* i dva *V*, koja su posve jednaka onim u pril. II. Nadalje u prilogu I kod riječi *O martyr* onaj *O* je jednak

drugom *O* iz PM, prilog IV. U prilogu I još vidimo jako istaknuta versalia: *B, D, H, L, R*, kakva ćemo naći na mnogo mjesta u Psaltiru M: dakle ista ruka u ovom svesku kao i u PM. U tom će nas još više utvrditi inicijali risani ili pisani, ukrašeni kao i bez ukrasa. Jednakost ovih različitih inicijala, pisanih u različito doba, u različite svrhe, na različitoj pergameni i različitog formata isključuje drugi zaključak osim onog, da je sve te dijelove, gdje dolaze isti inicijali i ista versalia napisala jedna ista ruka.

Nadodani svezak u Gradualu D, fol. 165 do 173 još jače potvrđuje prednji zaključak. Tu su od fol. 165 do 167 napisane dvije mise iz starijeg Kyriale, zatim slijede dva *Credo* pisana menzuralnom notacijom, što dopire do polovice str. 170 v. Odatle do konca kvaterniona, to jest do fol. 173 v. pisar XVII. v. fra Frane Divnić[23b] izbrisao je originalni tekst i na tom mjestu napisao *Missa s. Simeonis* i *Sequentia Corporis Christi*. Čitav tekst je napisan širim i većim slovima, te je ljepšeg, kaligrafskog izgleda. Minuskula, a navlastito inicijali vrlo su prikladni za uspoređivanje. Minuskula široka i oblih oblika jednaka je umetku fol. 1 u Gradualu B, kao i onim ispravcima u zbornicima F i D. Inicijali su veliki i širokih poteza sa brojnim i raznolikim uresima. Inicijali u ovom dijelu, kao i u ostalim umecima i nadodacima, što smo ih već promatrali, jednaki su inicijalima u Psaltiru M. U prilogu VI donosimo fotokopiju fol. 165v i 166r u Gradualu D. Tu se nalaze inicijali *S, C, G, D, A, U*, koje ćemo naći u prilozima III i IV iz Psaltira M. U prilogu V je kopija dviju stranica iz Psaltira L, pa ćemo sad usporediti inicijale Psaltira M s onima iz L i nadodataka. Prije svega tu možemo lako ustanoviti, da su inicijali pravljeni slobodnom rukom kao minuskula i versalia, a ne kalupom. Kod usporedbe inicijala ne moramo gledati na njihove razlike u obliku, nego i na način izrade. Kod *S* značajna je formacija i spojka gornjeg i donjeg luka; *U* ima osobiti način, kojim zatvara gornji luk i s istim potezom, kojim je zatvoren luk, izlazi na lijevoj strani iz slova, gdje pravi onaj široki potez. Kod *B* značajan je način, na koji pravi luk s desne strane u formi broja 3. Uncijalno *E* pravi kao *C* samo ga po sredini dijeli u dvoje sa potezom u obliku oštrog trokuta. *A* već smo promatrali u prilogu 2 iz umetka Graduala B te ga nalazimo uvijek jednako izrađena. U prilogu V vidimo inicijale Psaltira L. Po formi su veoma blizu, a svakako su izrađeni u istoj školi, štaviše i u istom mjestu, pa ipak je velika razlika između njih i ostalih inicijala u drugim prilozima: razlika u načinu provedbe i ukusu!

Inicijali u svim prilozima, osim u onom V, posve su jednaki po formi, po izradi i jednaki po ukusu, te moramo zaključiti, da ih je napisala ista ruka. To nam potvrđuju i uresi, koji su u svim inicijalima ne samo jednaki po motivima i načinu provedbe, nego čak i po boji. Dosta je pogledati urese inicijala *A* u prilogu II i one kod *U* u prilogu IV. Ovu jednakost ne možemo rastumačiti pripisujući tu jednakost istoj školi, nego moramo kazati, da ih je izradila ista ruka. Nakon paleografskog promatranja i uspoređivanja inicijala nismo mogli drugo za-

ključiti, nego da je sve inicijale u Psaltiru M i u nadodacima napisao jedan isti pisar.

Ali sad moramo ići dalje. Onaj, koji je napisao inicijale u nadodacima, taj je napisao i ostali tekst minuskule i versalia. Događa se katkada, da jedan pisar napiše tekst minuskulni, a drugi nacrta inicijale, ali to se događa samo kod velikih i svečanih zbornika, gdje pisari podijele rad, ili u nekim osobitim okolnostima. Ovdje, kod ovako malih i skromnih radova ne možemo vjerovati, da je mogla nastati takva podjela rada, te smo prisiljeni povući zaključak: pisar Psaltira M napisao je sve one naknadne umetke, nadopune i ispravke u već navedenim zbornicima.

Nadalje slijedi posve sigurno, da je umetak u Gradualu B fol. 1, ispravke u Antifonalu F fol. 193 v. i 26 r i u Gradualu D fol. 57 *pisar mogao napisati samo u Zadru*, gdje su se stalno nalazili dotični zbornici. Dakle, majstora, tvorca Psaltira M ne moramo tražiti u Veneciji. On je *sigurno pisao*, a kako ćemo kasnije vidjeti *i živio u Zadru*.

Profesor Folnesics promatrajući jedino minijature našeg Psaltira M logično je, makar pogrešno, stvorio zaključak o *vjerojatnosti* mletačkog podrijetla našeg Psaltira. Paleografsko promatranje minuskule dovelo nas je do vjerojatnosti drugog zaključka, u znanosti posve novog. Daljim promatranjem versalia i inicijala došli smo do posve sigurnog zaključka.

Humanistika u djelima PSALTISTE

Ne smijemo mimoići jednu varijantu, naime humanistiku, koja se u djelima Psaltiste ne pojavljuje u jednakoj mjeri i opsegu.[24] Pogledajmo priloge III i IV iz zbornika M i pril. V stupac *a* iz zbornika L. Tu izbijaju karakteristični elementi humanistike: minuskulno *d* s produženom osi do druge gornje crte potiskuje uncijalno *d*. Uspravno *r* potiskuje ono oblo. Oblo *s* dolazi na početku i na kraju riječi, a dugo *s* rijetko se nalazi u sredini rečenice. Minuskulno *i* ima crticu na vrhu u zborniku M, a u zbornicima E i D ta je crtica jača i duža. Pored ovog još izbija očita težnja prema zaobljenosti oblika. Ligatura ima još dosta, ali broj kratica u tekstu se smanjuje, u rubrikama pak manje.

Humanistika je jasno izbila na površinu u zborniku M. U nadodacima humanistika izbija daleko više. U pril. I iz kodeksa E i u pril. II iz B vidimo skoro neko principijelno udaljivanje od kodeksa M. U oba priloga slova idu više u širinu i manje u visinu nego u kodeksu M; slova su samostalnija, manje zbijena. Minuskulno *d* ima znatno produženu os. Uspravni potez slova *t* jasno prelazi vodoravnu crticu, a uspravno *r* u pril. I i u tekstu pril. II posve je istislo oblo *r*.

Iako se nadodaci u kodeksu B, F, D i E morfološki ne razlikuju od M, to se, dakle, jasno razlikuju jasnoćom i većom zaobljenosti. Kako se dade ovo rastumačiti? Humanistika je Psaltistu zahvatila, dok je

pisao svoje glavno djelo, kodeks M, ali čvrsta pravila psalterialis su ga vezivala na tradiciju škole. Kad je pisao nadodatke, već ga gotička psalterialis nije toliko vezivala, i on se mogao više povesti za strujom, koja je tad tako čvrsto izbijala u Dalmaciji.

V. PISAR I ILUMINATOR PSALTIRA

1. Psaltir M

U Psaltiru M nalazimo 8 minijatura s tako zvanom »*historia*«, slikom nekog prizora, i drugih 8 bez historije. Pored ovih nalazimo još 156 crtanih inicijala, kojih se ukusni ukrasi protežu uz rub stranice, sežući nekad od vrha do dna stranice, a nekad se čak zaokretom protegnu na tekst ili ispod njega. Ukrašeni crtani inicijali po ukusu i umjetničkoj obradbi ne zaostaju za minijaturama.

U ornamentalnom dijelu minijatura naći ćemo elemente i motive iz prijašnjeg doba, samo sada ublažene i podređene novom duhu i umjetničkom pravcu. Bizantinski elemenat već se i ne raspoznaje, a gotika, kako u pismu, tako i u slici ustupa mjesto oblim, proporcionalnim i vedrim oblicima; boje su živahnije i skladnije pogoduju novom renesansnom naturalističkom pravcu.

Način ukrašavanja minijatura u Psaltiru M nije svojstven samo mletačkoj školi, nego i drugima srednje i gornje Italije, a naći ćemo ga i u francuskim minijaturama oko sredine XV. v. Iz nekog kraja inicijalnog slova ili iz žvala nekog monstruma izlazi zlatni snop zraka; povezan u svežanj predstavlja stablo, što se stalno grana. Oko grana zlatne loptice sa zrakama, a na granama vise grozdovi, razno voće: jabuke, kruške, raspukli šipak ili suha tikva sa grkljanom. Na drugom mjestu iz grane će se razviti široki list s velikim zavojima, na nj će stati, ili će se o granu objesiti dražesni put naivnog i slobodnog držanja. Nerijetko se na kraju grane, ili iza zavoja lista pojavljuje glava monstruma, iz kojega otvorenih žvala, dugog kljuna ispadaju zlatne jagode.

Držim, da nije tek puki slučaj, što ni u jednoj minijaturi kodeksa M ne ćemo naći velike, široke stupove bogato izrađene ili kandelabre sa renesansnim arhitektonskim ornamentima, što redovito susrećemo u minijaturama mletačke škole. Sa druge strane ornamentika u M sa putima, monstrumima i raznovrsnim voćem bogatija je od one, koju susrećemo u kodeksima mletačke škole XV. v.

Prizori, što se redaju unutar inicijalnog slova, prave su slike. Pojedinosti u pejzažu, naivnost i pokretnost figura, duhovitost koncepcije i kompozicije, kao na fol. 109v, u figuri luđaka, ili fol. 84v, gdje fratar prstom na ustima pokazuje kako mora mučati, način izrade u

svim pojedinostima odaju ruku prvoklasnog, izvježbanog, sigurnog, i to renesansnog majstora.

Crtani inicijali su dvovrsni. Manji, bez uresa nalaze se na početku svakog verza psalma ili strofe himnusa, pa čak i rubrike. Osobito su maleni oni u Antifonalu E, gdje je usko i malenim slovima bez nota napisan liturgični tekst oficija.

Crtani inicijali s ukrasima nalaze se na početku psalma ili himnusa, gdje već nije izrađena minijatura, a u čitavom M ima ih 156. Njihovo slovo po svom obliku i izradi posve je jednako ostalim inicijalima bez ukrasa te su nesumnjivo potekli od iste ruke, za koju smo već rekli da je samog Psaltiste.

Daljom analizom i uspoređivanjem crtanih inicijala sa slikanim u minijaturama upoznat ćemo u jednima i drugima ruku istog umjetnika. U crtanim ukrašenim inicijalima predstavlja nam se njihov tvorac ne samo kao dobar crtač, nego i kao slikar. Sa plavim, modrim, crvenim, žućkasto-smeđim, zelenkasto-plavim, ružičasto-crvenim i svijetlo-crvenim mastilom proizvodi slikarsku živopisnost, a s jačim ili slabijim pritiskom pera stvara utiske svijetla i sjene, kao da radi kistom. U prilogu IV je jedan od manje ukrašenih crtanih inicijala. Zar njegov put i cvijeće unutar inicijala, zatim grozd, tikva i cvijet slikarski zaostaju za onima u minijaturi priloga III? Njegovi profinjeni potezi izrađeni su s jednakim osjećanjem, kao oni u minijaturi. Pisaru inicijala je slikanje ušlo u narav, te pišući slika. Pred nama seređaju šipci (fol. 5v, 36r), cvjetovi (fol. 254r, 264r), brojne bundeve, zatim figure nakostrušena pijetla (fol. 254r), golubice raširenih krila (fol. 264r), jelen u letu (fol. 261r), strijelac (fol. 259v), ljudske glave (fol. 266r), brojni puti, kao i glave monstruma.

Psaltist, tvorac ukrašenih inicijala nije samo dobar slikar, po kvaliteti ravan tvorcu minijatura, njegovi ukrašeni inicijali govore nešto više. Iz navedenih motiva ornamentike risanih inicijala po sebi ne bismo mogli izvesti drugi zaključak osim o kvalitetu tih crtarija, jer ćemo neke motive naći u kodeksima drugih umjetnika. Ovdje je najvažniji način izrade. *U crtanim, kao i u slikanim* inicijalima *nalazimo iste motive izrađene na isti način.* Tako fol. 268v u inicijalu vidimo između dviju životinjskih glava glavu bojovnika, čije lice je identično s onim u minijaturi, fol. 84v. Crtani šipci na fol. 5v i 36r jednaki su onom na fol. 38r. Dva crtana karanfila na fol. 254v odgovaraju onima u minijaturi fol. 5r. Na fol.: 196r, 224r, 259v odgovaraju onima slikanim kao na fol. 185r. Brojni puti crtani odgovaraju onima slikanim. (Usporedi onaj u pril. IV s onim u pril. III).

Kad napravimo sintezu iznesenog, izlazi: Pisar Psaltira M je i tvorac svih onih brojnih, umjetnički perom izrađenih inicijala. Ove risarije jednake su po motivima, kompoziciji i tehnici minijaturama istog kodeksa, te paleografski sudeći dolazimo do zaključka, da je *pisar Psaltira M bio istodobno i tvorac njegovih minijatura.*

2. *Psaltir L*

Pisar Psaltira *M* ispisao je i iluminirao čitav kodeks, te je nastavio izrađivati Psaltir L kao nastavak Psaltira M. Do fol. 32v ispisao je samo minuskulni tekst, a inicijale i note za pjevanje nije izradio. Na zadnjoj stranici četvrtog kvaterniona ispisao je 14 redaka i tu je prekinuo pisanjem na polovici verza. Ispisao je: *Iniquos odio habui.* Ovaj verz je dovršen zadnjom crtom istog lista, to jest 15, gdje je dovršen tekst verza: *et legem tuam dilexi.* Zadnji redak fol. 32v ne pokazuje samo promjenu crnila, nego i promjenu ruke (vidi pril. V). Očito, prekid je bio nenadan i prisiljen.

Od zadnjeg retka fol. 32 do konca jedna je ruka izradila sav minuskulni i notni tekst i sve inicijale. Ista ruka je izradila i inicijale od početka do fol. 32.

Sad nastaje pitanje, da li je Psaltist iza fol. 32 uopće prestao raditi na kodeksu L. Ili je možda prisiljen nezgodom prestao pisati i nastavio poslom nakon nekog roka? Na prvi pogled činilo bi se, da je tu nastala prava promjena pisara. Promotrit ćemo dakle nastale promjene i njihovo značenje pa ćemo pokušati dati odgovor na postavljeno pitanje.

a) *Morfološke promjene* nisu ni brojne ni velike, ali su stalno provedene. Nalazimo ih kod slova: *a, d, g,* krajnjeg *s,* kratice *et,* pa u *colon* i *semicolon* i kod inicijala *M* uncijalnog.

Minuskulno *a* u kodeksu L ima romb-potez, što zatvara luk na jednoj strani zaobljen, a u M na toj strani ima oštri luk. Prilog V usporedi stupac a i b. Tu se nalaze sve promjene, koje ćemo sad nizati osim za M i *colon.*

d uncijalno u L nema zarubljen onaj potez, koji prelazi *o* luk na lijevoj strani, kao što vidimo u M.

Krajnje *s* ne postavlja iznad drugih slova, nego uz drugo slovo, samo ga pri dnu nešto produži (stupac b, 10. red).

g. Vlaknasti potez, što zatvara donji luk u L, ide od kraja desnog luka te ravnim potezom zadire u desnu stranu gornjeg luka, a u M isti potez spaja samo vrhove gornjeg i donjeg luka.

et kratica, u formi broja 7, u M pri dnu stalno završava kosom vlaknastom crticom, koju u L ne ćemo nikad zapaziti.

m kratica L kodeksa nalazi se na početku 6. retka b stupca, pril. V, a ona iz M nalazi se na kraju 13. retka a stupca. U M kodeksu krak donjeg luka ide ispod osnovne crte, a u L ne prelazi ispod te crte.

colon, u M i L napravljen je poput obrnutog znaka upitnika, samo što je u L gornji dio rastavljen od donjeg, a u M nije rastavljen.

semicolon u M predstavlja dvije romboidne točke. U kodeksu L jednako su formirane, samo su spojene tankom crtom u formi slova *s.* (U pril. V, stupac b, jedva se primjećuje onaj *s.*)

Morfološke promjene, što smo ih naveli, još ne bi bile dokaz druge ruke, jer *a,* uncijalno *d, g, s,* iako ne nalazimo u onom obliku u ko-

deksu M, naći ćemo ih ipak negdje u nadodacima Psaltiste. Tako isto i inicijal, uncijalno *M*, u kodeksu L, formiran je tako, da mu se oba kraka spajaju pri dnu, a u M se ne spajaju, ali naći ćemo ga spojeno u kodeksu A katkad i u E. b) U kraticama *et*, *m*, nije promijenjen oblik nego je otpao tek ukrasni dio.[25]

b) *Promijenjen ductus* predstavlja najveću razliku između M i L psaltira.

i potezi, kao i stabla, pa *c* lukovi, završeci stabala i spojke morfološki su jednaki u kodeksima M i L, ali ductus je posve drukčiji. U L potezi su nestalni, nejasni, u pravcu pokolebani, nesigurno povučeni i postavljeni, *c* lukovi nemaju više one ukusne zaobljenosti ni jasnoće, te opći izgled daje utisak nestalnosti.

Versalia navlastito pokazuju u L i M različitu sliku. U M slova ukrašene majuskule su šira, kićenija, raznolikija i ukusnija. Doista imamo u jednom i drugom kodeksu i jednakih slova, ali uglavnom razlika je tolika, te bismo teško mogli vjerovati, da ih je izradila ista ruka, barem ne u istom razdoblju vremena.

c) *Inicijali* u L zadržali su oblik iz M, osim što je nastala mala izmjena u inicijalima *M* i *I*. Ipak je velika razlika između jednih i drugih! Ne samo da su ukrasi drukčiji, nego lukovi, stabla i proporcije izrađeni su drukčije. U pril. V vidimo inicijale iz L: S, A; u pril. III i I iste inicijale iz M i A kodeksa. U njima vidimo, da se oblikom malo ili ništa ne razlikuju, ali zato je razlika u načinu izrade. Koliko su oblije i značajnije crte u M nego u L! U L inicijali zapremaju čitave dvije praznine između tri retka, a u M dosežu tek do polovine praznine, pa je čitav inicijal ispao izrazitiji, jasniji i ljepši. U L su inicijali znatno veći nego u M, ali zato manje proporcionalni i simetrični. Uresi u L su jednoliki, šablonski rađeni, blijedi i siromašni, a u M su jasni, izrađeni s osjećajem, zgodno postavljeni, a ukrasima bogati i raznoliki.

Da li dva pisara ili dva perioda

Ductus, ukrašena majuskula i izrada inicijala odlučno govore, da pisar kodeksa L nije onaj, koji je izradio kodeks M. Teško je zamisliti, da bi jedan pisar mogao promijeniti svoj ductus i estetski toliko zaostati![26]

S druge strane ima pojava, koje govore za istog pisara. Evo nekih:

1. Morfološke promjene, što smo zapazili u L, više znače pojednostavljenje nego promjenu oblika, što bi se moglo u danim prilikama pojaviti i kod istog pisara.

2. Teško je vjerovati, da bi drugi pisar, nastavljajući prvoga, mogao toliko usvojiti njegove forme, i to ne samo u glavnim potezima, nego i u onim, koji se jedva primjećuju, kao što su završeci poteza *n*, *m*, *r*, *l* i drugi.

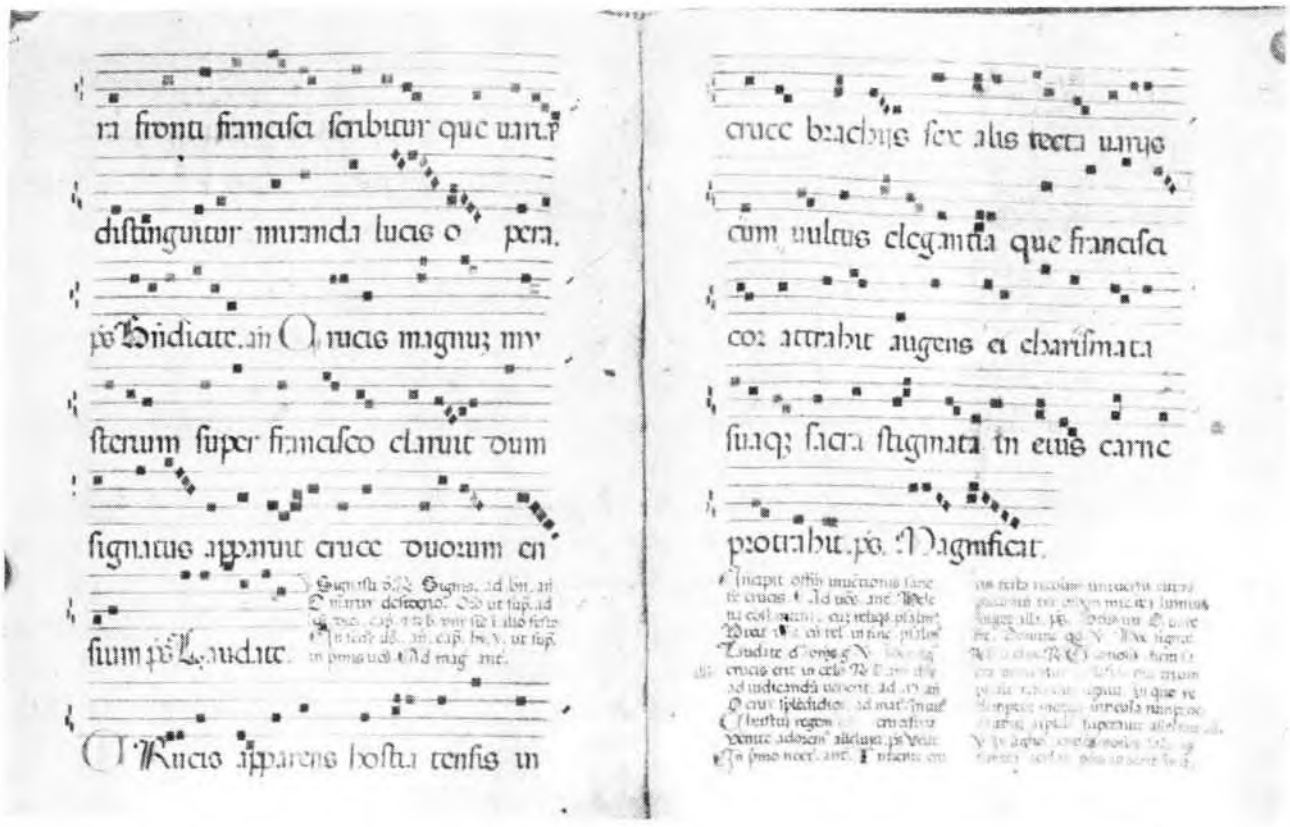

Sl. 1. – Fol. 186 v i 187 r antifonala E franjevačkog samostana u Zadru. Nadodatak pisara psaltira M

Sl. 2. – Fol. 1 v. graduala B, franjevačkog samostana u Zadru

Sl. 3. – Fol. 5 r psaltira M franjevačkog samostana u Zadru

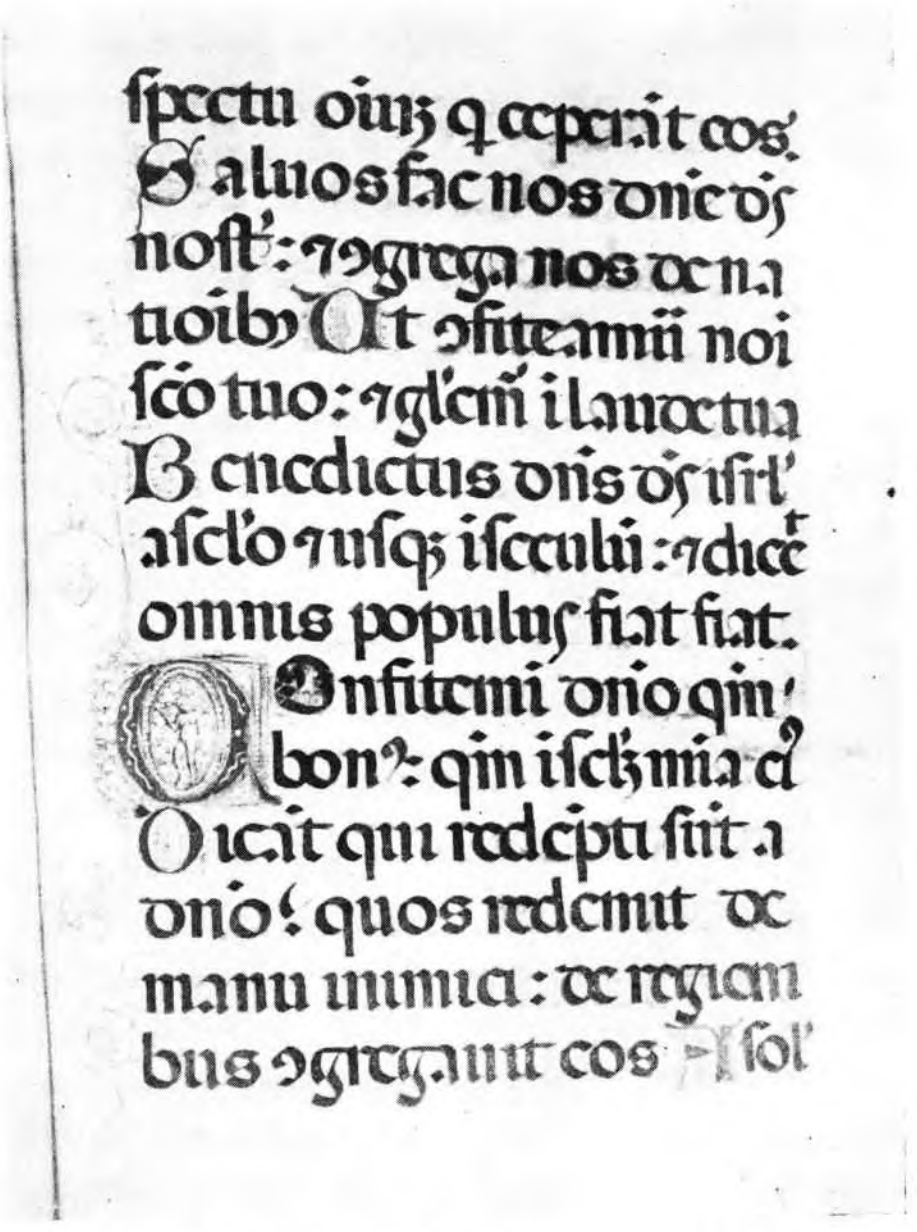

Sl. 4. – Fol. 218 r, psaltira M franjevačkog samostana u Zadru

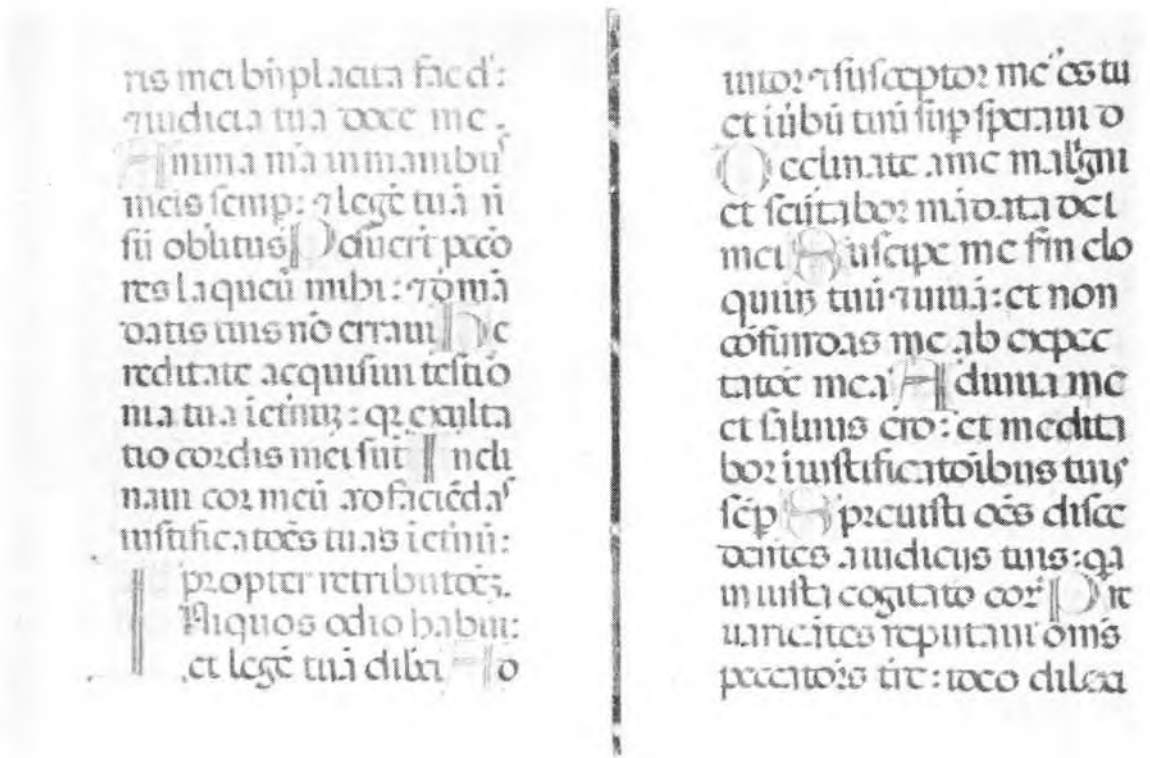

Sl. 5. – Fol. 32 i 33 psaltira L, franjevačkog samostana u Zadru

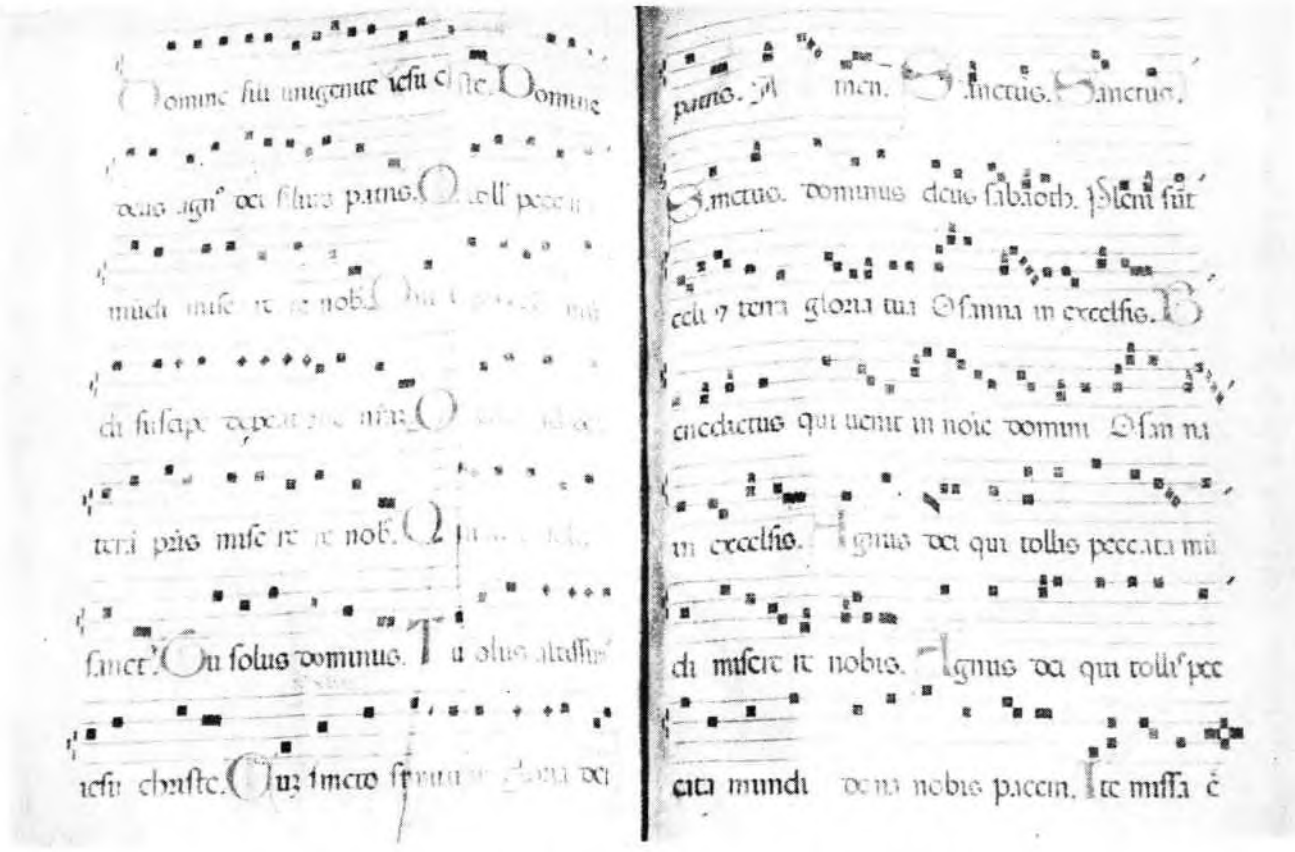

Sl. 6. – Fol. 165 v i 166 r graduala D, franjevačkog samostana u Zadru

3. Već smo nabrojili versalia Psaltiste, koji se nalaze i u L, kao što su: *C, G, H, M, R, U*. U kodeksu L, istina, redovito nalazimo jednostavniju formaciju slova ove vrste. No kad nalazimo i toliko istih, koje inače pisar može slobodno formirati, onda ne možemo ovu jednakost pripisati tek istoj školi nego radije istoj ruci pisara.

4. Ni onoliku sličnost u inicijalima, što je nalazimo u L i ostalim dijelovima Psaltiste, ne možemo tako lako pripisati tek istoj školi.

5. U djelima Psaltiste naišli smo na promjene ductusa. Osobito je značajna promjena u kodeksu E. Iza nekoliko stranica, što je napisao čitav tekst sa notama, nastavio je tekst bez nota. U tom dijelu nalazimo krivudaste i neodmjerene poteze, forme uskolebane, te opći izgled daje drugu sliku nego u ostalim dijelovima. Prema tome mogli bismo vjerovati, da je Psaltist mogao pod određenim okolnostima zaista promijeniti svoj ductus.

Na fol. 32v. nailazimo na mogućnost takve okolnosti. Do označenog folija Psaltist je napisao minuskulni tekst, a inicijale i note nije napisao. Jasno je, da je namjeravao i to napisati. Prema tome prekinuo je radom nenadano. No ne samo to! Nije pri dnu uspio dovršiti ni zadnji stih. To se nije moglo dogoditi ni nekim premještajem ni kojim drugim običnim doživljajem. Tu je morala nastupiti ili bolest ili sama smrt. Drukčije se ne može rastumačiti taj prekid. Ako je prekid prouzrokovala neka teška bolest, onda je ta mogla na njega djelovati toliko, da je i po ozdravljenju nastupila za njega, kao pisara, nova perioda oslabljenog života. Takav bi baš i izgledao nastavak rada u kodeksu L.

Iz pomenutih razloga radije bih vjerovao, da je Psaltist napisao kodekse M i L, ali u dva perioda.

Ukrašeni i slikani inicijali u kodeksu L

Na crtane inicijale već smo se osvrnuli. Oni su svi redom jednostavni i jednolično izrađeni, kako vidimo u pril. V. Od urešenih inicijala, kakve nalazimo u PM, u kodeksu L nalazimo samo jedan, fol. 127. Njegovi ukrasi protežu se uz rub većeg dijela stranice, i tu se stablo grana, a na granama je voće i cvijeće. Kompozicija slična onima u M, ali nije izrada. I ovdje je izrada u više boja, ali nije postignut utisak svijetla i sjene kao u PM, niti je tu one sigurnosti ni finoće. Koliko zaostaje minuskula L kodeksa za onom u PM, toliko zaostaje i ovaj urešeni inicijal za onima u M.

U čitavom kodeksu L nalazimo samo 4 minijature, fol.: 1r, 41r, 49v, 97r. Kao što su i ostali inicijali u L većeg formata od onih u M, tako je veći kvadrat, u kojem je izrađen inicijal. Ukrasni dio proteže se uz rub čitave straniče. Minijature bez slikanog prizora i kompozicija znatno se razlikuju od onih u M. Tu nema ni puta, ni monstruma, a ni onog raznolikog voća. Sva se ornamentika sastoji od gusto nanizanih listova i debelih vijenaca. Crtež je opor, a boje sirove.

Tko je izradio spomenute inicijale? Jedino možemo kazati, da je oblik crtanog ukrašenog inicijala jednak drugim crtanim inicijalima, te da je inicijal na fol. 127v. izradio pisar, koji je izradio ostali dio kodeksa. Možemo dalje kazati, da je i on znao slikati. Nastaje pitanje, tko je izradio minijature. Slova minijatura odgovaraju drugim inicijalima, a onaj, koji je izradio inicijale, znao je slikati, pa prema tome moguće je da je *taj isti* izradio i minijature.

VI. KORALNO PISMO

Dosad kod usporedbe pisma nismo uzimali u obzir koralno pismo. Razlog je tome, što u koralnom pismu možemo naći malo sigurnih podataka za upoznavanje ruke nekog pisara. Na ovom mjestu zadovoljit ćemo se tek da utvrdimo razne varijante, koje nalazimo u pismu Psaltiste.

U Psaltirima M i L zabilježen je koralni napjev za antifone i himnuse, a za psalme zabilježena je finalna kadenca modusa, kojim će se psalam pjevati. Vidi u prilogu III: na vrhu je nad slovima EOUAE stavljena finalis: modus VIII. G. Na kraju druge crte je finalis V. modusa.

U čitavom kodeksu M sve je napjeve napisala ista ruka, jer nema nikakvih promjena u pismu. U kodeksu L, kako je rečeno, do fol. 32. nisu napisani koralni napjevi, jedino je mnogo kasnije napisan napjev responsorija na fol. 22. Poslije fol. 32. sve napjeve je ispisala ista ruka.

Varijante u pismu jednog i drugog kodeksa dolaze uglavnom u formama ključeva i custosa. U kodeksu L ključ *C* formiran je slično slovu C, a ključ *F* sastoji se od tri romb-poteza, dva jedan poviše drugoga, a treći postavljen uz njih. *Custos* pri dnu ima punktum, a od njega potegnuta je koso uvis jedna odulja tanja crta.

U djelima Psaltiste ima raznih varijanata. U pril. II kao i u M ključ C sastavljen je od dva široka poteza položena jedan na drugi i sa desne strane spojena tankom crticom. Za ključ F nadodaje se još jedan takav potez po strani. *Custos* se sastoji od koso položena punctuma, od koga je potegnuta uvis vlaknasta crta. U nadodacima B i D nalazimo iste oblike. U kodeksu E, fol. 182r do 185r je officium Transfigurationis. Tu su ključevi kao u L. Od 4. crte fol. 185r pa dalje napisao je Psaltist officium Stigmatum i Inventionis S. Crucis. U ovim oficijima ponovo se vratio formi iz M. Ovakvu pojavu nalazimo u osorskim i rapskim koralima: isti pisar piše ključeve i custos u obliku, što ga nalazimo u M i L.

U kodeksu L nalazimo virga caudata malko koso položenu s repom s desne i s nešto kraćim s lijeve strane. Wagner naziva taj znak *plica descendens*, i veli, da dolazi od menzuralne muzike. U kodeksu M ovog znaka ne nalazimo, kao ni u ostalim dijelovima Psaltiste.[27]

U kodeksu D, i to u Kyriale, nalazimo *Credo*, koje je u Editio Vaticana četvrto.[28] Nazivali su ga *cardinal*, jer su ga običavali pjevati na glavne (kardinalne) svetkovine. Ovaj *Credo*, kao i onaj, što slijedi iza njega, napisan je načinom, kojim Psaltista nije inače pisao: *clivis* i *pes* piše širokim potezom porrectusa, s repom prema gore. Virga je pisana u formi romba. Znači, da je pisan u formi menzuralne muzike, a to je stoga, što su ga pjevali u formi menzuralne muzike.[29a] Ovako napisan Credo nalazimo u rapskim i dubrovačkim gradualima XV. v.

U oba kodeksa pisano je koralno pismo u formi, koju susrećemo u kodeksima XIV. v. Note su kvadratne, a forme dolaze kao i u XIV. v. Ipak ima razlika, što je vrijeme donijelo: nema već razlike između virga i punctuma, već sve pišu u formi virge, koju je Wagner nazvao *nota caudata*.[29b] Ni *pes* nije ostao pošteđen, pored starog oblika, još pišu i notu iza note, mjesto notu nad notom. Neume su izgubile jasnoću, i tekst je nejasno postavljen pod note. Dosta je pogledati u prilogu II *saeculorum*.

Da li je Psaltist uzeo melodije iz starijih kodeksa

U slučaju, da je Psaltist pisao svoj Psaltir u Zadru, moglo bi se očekivati, da će koralne melodije uzeti iz starijih kodeksa, koje je on dobro poznavao. Kako se, dakle, odnose melodije Psaltira M prema onima iz starijih antifonala? Usporediti možemo samo antifone, jer njih nalazimo u antifonalu H i Psaltiru M. Himna pak u antifonalima nema. Uzet ćemo sad za usporedbu 9 antifona matutina u nedjelje adventa, jer su one melodijom kićenije od drugih. U 4 antifone nema nikakve varijante. U pet slučajeva M ima virga, gdje H ima bivirga. Ovakvu varijantu nalazimo često u kodeksima, koje je napisao isti pisar. Razlog toj varijanti stoji u shvaćanju dotične virge. Ako ju je pisar uzimao kao longa, onda nije postavljao dva punctuma, ako li je smatrao, da je ne će svi uzeti za longa, onda je postavljao 2 punctuma, da bi imala dvostruku vrijednost trajanja. Pored ovih varijanata ritmičke naravi još ima jedna melodijska. Gdje kodeks H ima clivis *mi do*, u M stoji *mi re*. Usporedivši pak antifone *per annum*, broj varijanata je još manji, ali su i antifone kraće. Broj i značaj ovih varijanata je manji, nego što nalazimo u gradualu i antifonalu istog samostana, u dijelovima, što ih je napisao isti pisar. Tako je na pr. u gradualu B, fol. 143r Kyriale; isti Kyriale napisao je isti pisar u kodeksu D. Na naznačenoj stranici kodeksa B, u samih 5 crta nalazimo 2 melodijske i 4 jače ritmičke varijante sa kodeksom D.

Iz rezultata ove uporedbe ne možemo zaključiti, da je Psaltist prepisao svoje melodije iz kodeksa H, ali ne možemo ni zanijekati. Moguće je jedno i drugo.

U koralnim melodijama M i L kodeksa ne nalazimo, dakle, ništa posebno, osim oznaka XV. v.

Prof. Folnesics se na temelju minijatura mletačke škole oprezno izrazio, da bi naši Psaltiri M i L mogli biti doneseni iz Venecije. Drugi su Folnesicsevo mišljenje uzeli kao sigurnu činjenicu. No izrada minijatura u stilu neke regionalne škole još nije dokaz, da je u istom području izniklo dotično djelo. Koliko je samo kodeksa s minijaturama bolonjske škole izrađeno izvan Italije! Folnesics je izveo svoj zaključak, makar bojažljivo, naveden krivom pretpostavkom. On je naime bio mišljenja, koje ni danas nije zabačeno, da u Dalmaciji nije bilo ljudi, koji su stvarali umjetnička djela, kao što su zadarski psaltiri XV. v.

Tom ćemo se mišljenju ovdje suprotstaviti. Uz rezultate analize korala sv. Frane, govore nam još i sigurni podaci iz arhiva kao jasni svjedoci, da se Dalmacija nije držala pasivno u doba kreacije naših najbogatijih koralnih kodeksa, nego da su i tu domaći ljudi stvarali djela ne manje vrijedna od onih, što su stvorena na zapadnoj strani Jadrana. Štoviše moći ćemo bez bojazni ustvrditi, da je u samostanu sv. Frane u Zadru postojao skriptorij, iz čijeg kruga je izišao tvorac monumentalnog Psaltira M.

Pisari korala u Dalmaciji

Još prije nego što je izrađen Psaltir M, u Dubrovniku je pisao koralne knjige fra Rafo Zadranin.[30] Još određenije i dragocjenije vijesti pružaju nam arhivi u Rabu.

U Nadžupskom arhivu Archivum capituli, lib. 43, die 22. XII. 1445. arcidakon Antun Galzinja ostavlja oporukom 60 dukata: *ut ornatur unum antiphonarium.* Notar biskupske kurije u Rabu nadodaje: *Pateat omnibus et singulis praesens testamentum inspecturis qualiter ego notarius scripsi dictum Antiphonarium et positum fuit in ipsa ecclesia in choro sinistro a parte arcidiaconi.* Ostavština Galzinje bila je izvršena, notar kurije je antifonar po želji testatora dogotovio i postavio u kor katedrale. Taj antifonar je dakle izradio rapski notar u Rabu.

Drugu vijest pruža Gradski sudski arhiv u Rabu. Acta Thomae de Stantis. Dne 17. VI. 1453. Pavao đakon iz Hvara obavezao se fra Pavlu, franjevcu iz Dubrovnika, da će prepisati jedan brevijar prema predloženom egzemplaru, a za svaki kvinternion da će dobiti 3 libre i po; dok bude prepisivao brevijar, da će besplatno boraviti i uzdržavati se u samostanu sv. Eufemije. Izričito veli, da se ne obavezuje izraditi minijature, što znači, da su drugi u našim krajevima izrađivali i minijature.

U roku od samo 8 godina imamo eto dva sigurna slučaja, koji nam potvrđuju, da su naši ljudi pisali i urešavali koralne knjige. U oba slučaja pisari nisu bili redovnici nego članovi svjetovnog klera, koji su

radili za plaću. Ako se takvih pisara našlo među svjetovnim klerom, onda ih je bez sumnje bilo u još većem broju među samostancima.

U rapskom Nadžupnom arhivu Archivum capituli dne 16. IX. 1457. nalazimo novu zanimljivu vijest: rapski biskup Ivan Scafa prodao je dominikancu O. Bartulu iz Trogira jedan gradual i antifonal za 13 dukata. U kupoprodajnom spisu nije naznačeno, tko ni gdje je napisao te knjige, za nas pak je važno znati, da O. Bartul nije kupio korale u Italiji nego kod nas, u Rabu.[31] Prof. V. Novak, u svojem djelu Latinska paleografija str. 248 donosi sliku jednog misala sa minijaturama, što ga je dao izraditi opat sv. Krševana 1480. g.

Tvorac Psaltira M – domaći čovjek

U antifonalima i gradualima sv. Frane dogotovljenima oko 150 godina prije Psaltira M i L trojica posve formiranih pisara napisali su razne nadodatke, nadopune i ispravke. Među njima Psaltist je imao najviše udjela. Kako smo već vidjeli, on je prepisao jedan kvaternion, što se danas nalazi u antifonalu E, i drugi kvinternion u gradualu D. Oba sveska su kasnije umetnuta u kodekse, te iz njih još ne možemo zaključiti, gdje su bili napisani. Pored ovog Psaltist je pisao i na originalnim folijima starijih korala, i to: a) umetak u gradualu B, fol. 1rv, b) nadopunu u antifonalu F, fol. 194r, c) ispravak antifone u antifonalu F, fol. 26, d) ispravak verseta u gradualu D, fol. 56. Umetak i ispravke pod b, c i d napisao je slobodno, bez osobite pažnje na formu, i to u sva tri slučaja napravio je palimpsest. Iz pomenutih činjenica posve sigurno izlazi:

1. da je tvorac Psaltira M boravio u Zadru i tu napisao svoje nadopune u kodeksima B, F i D, jer su ovi kodeksi napisani za Zadar i služili samo u koru sv. Frane;

2. da je Psaltist bio domaći čovjek, jer samo onaj, koji je bio povezan s korom sv. Frane, mogao je poznavati nedostatke njegovih korala; samo posve domaći čovjek mogao je slobodno i na onaj način ispisati nadopune i ispravke. Mi ne znamo za rodno mjesto Psaltiste, ali njegovo djelo govori da je u Zadru bio i živio kao domaći čovjek.

3. Povezan s korom sv. Frane, pisar po zvanju, jasno je, da Psaltire M i L nije izradio za drugu crkvu nego za onu, s kojom je bio povezan. *Time tvrdnja, da bi Psaltiri M i L bili mletački import ili da su proizvod neke »botege«, biva lišena svoje osnove.*

Ako li je nastavak Psaltira L napisao drugi pisar, to je i on morao boraviti u Zadru, gdje je boravio pisar, što ga je on naslijedio, a čiji je posao nastavio.

Druga dva pisara u koru sv. Frane

U Gradualu B, fol. 45v i 46r nadodani su litanijama Velike subote, i ovi zazivi: *sce Symeon Juste, sce Marce, sce Hrisogone, sce Ludovice, sce Donate, sca Katherina, sca Clara, sca Helysabeth* i oduži: *a potestate et furore hostium nostrorum, libera nos Dne.* Isti je pisar ispravio riječi antifone: *calicem bibetis* u kodeksu E, fol. 169v.

U ovim kratkim nadodacima pisar je ipak pokazao, da je morfološki i kaligrafski siguran i izgrađen: svako slovo, koliko god ga puta ponavlja, piše jednako i dosljedno, sigurno poteže sve poteze i stvara razne forme. Po njegovim značajnim slovima: *e, a, b, g, o* lako ga i sigurno prepoznajemo.

Nije teško odrediti njegovo doba. Prije svega opći izgled odaje mu humanistiku XV. v., a oblicima se približava Psaltisti. Liturgični dio pruža još jasnije podatke. On je unio zadarske lokalne svece Šimuna i Donata i one, koji su uvedeni u litanije u toku XIV. i XV. v., ali *nije* unio Bernardina Sienskog, čije se ime sve redom unosi u franjevačke korale odmah poslije 1454.[32] Prema tome novi zazivi mogli su biti uneseni prije 1454. ili ne mnogo godina poslije toga. Da su zazivi napisani 1470., ime spomenutog sveca bilo bi sigurno uneseno. Zaobljeni oblici, odijeljenost slova, minuskulno *d* i uspravno *r* svakako označuju doba poslije 1400. Da li je pisar pomenute zazive unio, prije nego što je Psaltist dogotovio Psaltir M, teško je reći, svakako u vremenu nisu daleko jedan od drugoga. Za nas je najvažnije utvrditi, da je to pisar XV. v., koji je radio u samostanu sv. Frane u Zadru, gdje je po zvanju bio vezan sa starim koralima na isti način kao i pisar Psaltira M.

Drugi pisar pojavljuje se jednim kvinternionom u antifonalu E, fol. 190 do 200. Tu je napisao: *Missa et officium B. M. V.*; zatim *Missa et officium in Transfiguratione D. N. J. C.* Pismo je već izrazita gotika humanistika. Lukovi *o, c* već nisu prelomljeni, a lukovi od *m, n* su posve obli. Jedino *e* ima prelomljen luk, a *a* je zadržalo stari oblik sličan onome u M. Osovinski potezi slova *b, h, l* i dugo *s* dopiru točno do druge gornje crte, a osovina od *t* sa svojom ravnom crticom izdigla se nad prvu crtu, te joj se vodoravni potez proteže nalijevo. Minuskulno *d* je prevladalo, a oblo *r* u obliku obrnutog broja 7 je iščezlo. Na fol. 194v je natpis: *In secundis vesperis antifonae,* ispisan sav u rustičnoj kapitali. Također kapitalna slova stavlja negdje mjesto inicijala. Po pismu bi ovaj kvaternion pripadao zadnjim decenijima XV. vijeka ili prvim decenijima XVI. v.

Od istog pisara najvjerojatnije je rubrika u antifonalu E, fol. 18r, koja glasi: *In sce Clare Virginis ad Vesperas.* Oblici slova su posve jednaki onima u dijelu, što smo ga sad opisali, samo je kaligrafski ova rubrika bolje izrađena.

Po liturgičnom sadržaju ovaj kvinternion ide u drugu polovinu XV. v. Za officium Transfigurationis, već smo vidjeli da se uvodi poslije

1458. g. Officium Conceptionis dominikanci su uveli 1394., a franjevci ga poprimaju u toku XV. v.[33]

Prema izloženom pisar ovog kvinterniona mogao bi biti mlađi suvremenik Psaltiste. I ovaj pisar radio je u Zadru i za zadarski samostan. Evo razloga:

Pored rubrike, što je nadodao u kod. E, fol. 18, on je nadopunio nadodatke Psaltiste. U doba Psaltiste uvedena su dva prije spomenuta oficija. Psaltist nije napisao officium Conceptionis, a drugi Transfigurationis prepisao je tek djelomično: prepisao je naime officium, ali responsoria brevia nije prepisao. Također nije prepisao ni tu misu te svetkovine. Mlađi pisar prepisao je misu i oficij obiju svetkovina, ali responsoria brevia Transfigurationis napisao je napose, na kraju fascikula očito, da nadopuni nadodatak Psaltiste. Da je mlađi pisar imao ispred sebe officium Transfigurationis, najbolje nam potvrđuje koralno pjevanje, koje je prepisao iz fascikula Psaltiste.

Minuskulno pismo teksta ne pokazuje bliźinu ovih dvaju pisara, ali inicijali: *H, E, C, A, Q, U, S*, pa versalia *L, O, B, D, V* upućuju na to, da je zadnji pisar morao imati pred očima djela Psaltiste, jer je teško pomisliti, da bi bio dosegao toliku sličnost u stilizaciji, formama i izradi crpući sve iz svoje fantazije.

O zadarskom porijeklu nadodatka zadnjeg pisara svjedoči i identičnost pergamene. U kodeksu E nalazi se kvaternion napisan od Psaltiste, a odmah do njega dolazi kvinternion zadnjeg pisara, te možemo usporediti pergamenu jednog i drugog. U oba je pergamena istog kvaliteta: bijela, tanka i jednako raspoređena, zato je vjerojatno i, da je istog porijekla.

Kad uzmemo u obzir sve pojave, što smo zapazili u kvinternionu E kodeksa, fol. 190 do 200: istovetnost melodije i pergamene, paleografsku i liturgijsku povezanost s pisarom M kodeksa, koji je u Zadru radio, držim, da ne ćemo pogriješiti, ako i ovog pisara povežemo uz zadarski franjevački samostan.

Prijepisi korala sv. Frane

Još danas postoje tri kompletna graduala iz XV. v., što su sigurni prijepis Graduala A i B sv. Frane u Zadru, i to u samostanu sv. Eufemije Rab-Kampor nalaze se dva različita formata i jedan u samostanu sv. Frane u Šibeniku. Pored ovih u Župnom uredu Osora nalazi se kompletni antifonal iz XV. v., također prijepis antifonala sv. Frane u Zadru.[34]

Navedeni prijepisi mogli su biti izrađeni i prepisani neposredno iz zadarskih graduala, a isto tako mogli bi biti prepisani iz predložaka, koji su prijepis onih zadarskih. Tako baš držim, da je jedan gradual sv. Eufemije, manjeg formata i pisan na papiru, prepisan od onog većeg formata. Svakako nije moglo biti po srijedi više prijepisa, jer bi

se to svakako pokazalo u varijantama, koje se nužno pojavljuju kod svakog prijepisa, navlastito onih XV. v. i kasnije.

Ako su spomenuti prijepisi neposredni, onda je najvjerojatnije, da su izrađeni baš u samom zadarskom samostanu. Ako li nijesu neposredni prijepis, to su opet izrađeni sigurno u Dalmaciji, jer nije moguće, da je netko iz inozemstva tražio u Zadru predložak za prijepis. Prema tome ovi prijepisi su sigurni znak skriptorske djelatnosti u našim krajevima.

Skriptorij sv. Frane u Zadru

U toku XV. v. naišli smo na tragove trojice ili četvorice pisara u samostanu sv. Frane u Zadru, uposlenih u prepisivanju ili nadopunjavanju liturgičnih knjiga. Od ovih najistaknutiji je tvorac Psaltira M i prvog dijela Psaltira L. Njega smo upoznali u raznim fazama djelatnosti, pa nam je njegova umjetnička fizionomija jasna. Ako je drugi nastavio njegov posao u Psaltiru L, svakako je bio to njegov vjerni učenik, iako manje talentiran. Fizionomiju pak druge dvojice nismo mogli posve upoznati, jer su nam ostavili tek nadodatke, koji se ne pišu ni s marom ni ambicijom, s kojom se piše samostalni kodeks. Svakako u skriptorskoj umjetnosti zaostaju za onim prvim. Jedan od ovih je stariji, a drugi mlađi od tvorca Psaltira M. Po sigurnosti i određenosti njihovih oblika pokazali su, da su bili skriptori po zvanju, te su jamačno izradili kudikamo više, nego što mi danas nalazimo u koralima sv. Frane,

Svi ovi pisari dolazili su jedan iza drugoga, što nam svjedoči o pisarskoj tradiciji njihova samostana, pa nije prerano govoriti i o gotovom skriptoriju u samostanu sv. Frane u Zadru. Mi još ne znamo njegova početka ni razvoja, ali djela, što su iz njega potekla i do nas doprla, govore o njegovoj živoj djelatnosti u zadnjem stoljeću Srednjeg vijeka, a sežu i do konca XVII. v. Još relativno mali broj arhivskih dokumenata, što je dosad iznesen na svijetlo, svjedoči, da umjetnost pisanja i urešavanja liturgičnih knjiga nije bila ograničena na Zadar, nego proširena od sjevera do juga Dalmacije. Usporedimo li koralne kodekse XV. v. iz Osora, Raba, Zadra, Šibenika i Hvara, ne će nam trebati dugo vremena da uočimo njihovu međusobnu povezanost! Eto opet jedne značajne pojave, koju još treba istražiti i rasvijetliti, što će dati novi, dragocjeni prilog našoj kulturnoj povijesti.

Kraj skriptorske umjetnosti u Dalmaciji lako je razumjeti, da pisaru kodeksa M i L nije trebalo čak ni poći u inostranstvo, da bi izučio svoju visoku skriptorsku umjetnost, jer je kod kuće imao modele i drugove u poslu. Slikarsku umjetnost vjerojatno je naučio u Veneciji, jer je tad Zadar već bio u sklopu Mletačke republike, pa je saobraćaj između Zadra i Venecije bio lagan i živ. Osim toga su franjevci još u XIII. i XIV. v. po odredbi svoga reda odlazili na nauke u Italiju. Vjerojatno

je, dakle, da je pisar naših psaltira slikarsku umjetnost učio i upoznao u Mlecima ili kojem drugom talijanskom gradu. Po dovršenim naucima razvio je svoju djelatnost u koru i skriptoriju sv. Frane u Zadru.

Kako se zvao tvorac monumentalnog Psaltira M i L? Dok nam neki sretni nalaz u arhivu ne digne koprenu s lica tog umjetnika, njegovo ime ne ćemo doznati. On, kao i najveći broj njegovih drugova, nije htio potpisom odati svog imena. Ipak ostavio nam je svoj autograf na koralima, što su 150 godina prije njegova dolaska oživljavali visoku umjetnost Grgureva pjeva u koru sv. Frane. Njegovi nadodaci, umetak i ispravci u kodeksima B, F, D, E pravi su autografi, koji nam ne kazuju o svom umjetniku manje od njegova potpisa. Potpis odaje obitelj ili mjesto, odakle je potekao. Njegovi pak nadodaci kazuju ono, što je za nas dragocjenije: oni nam ga predstavljaju ne kao umjetnika, tuđinca ili prolaznog gosta u Zadru, nego kao čovjeka sa Zadrom povezana: čovjeka, koji je u Zadru živio, radio i za Zadar stvarao svoja umjetnička djela.

Čvrsto utisnuta slova na pergamenama franjevačkih korala u Zadru svojim jasnim jezikom ispravila su nepravdu, što je nauka već decenijima nanosila našem narodu pripisujući Veneciji djela, što su na našem tlu iznikla i sazrela.

BILJEŠKE

[1] Prije Folnesicsa dali su prikaze zadarskih kodeksa: *R. Eitelberg* von Edelberg, Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler Dalmatiens, Wien 1884. – *Sabalich G.*, Le miniature antiche di Zara, Zara 1909. Za Folnesicsem su se poveli: *Cechelli*, Catalogo delle cose d'arte e di antichità, Zara. Izašlo u Rimu; Vitaliano *Brunelli*, Miniature, u: »Vita in Dalmazia« 1920. Anno I. aprile, p. 21–25. – Prolazno su se osvrtali: Pietro *Toesca*, Storia dell'arte italiana. Vol. II. – Božidar *Širola*, Crkvena glazba u Hrvatskoj. Croatia sacra. 1943. br. 20. 21. Ljubo *Karaman*, Pregled umjetnosti u Dalmaciji. Zagreb. 1952. str. 44, 75.

[2] Ovom prilikom moram izraziti svoju zahvalnost Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu, navlastito njenu bivšem glav. tajniku dru. Branku Gušiću, što su mi omogućili, te sam mogao obići glavne švicarske, francuske i talijanske biblioteke i znanstvene ustanove, gdje sam usporedivanjem mnogih koralnih kodeksa i pregledom stručne bibliografije stekao spoznaja, našao podataka, kojima ću moći rasvijetliti razne, dosad nepoznate strane dragocjenih korala u Zadru i ostaloj Dalmaciji. Još moram zahvaliti za gostoprimstvo i usluge: uvaženoj benediktinskoj opatiji Saint-Pierre u Solesmes i franjevačkim samostanima u Friburgu, Parizu, Bordou, Tuluzi, Marsilji, Veneciji, Bolonji, Firenzi, Rimu, Napulju, kao i drugim, gdje sam se makar i kraće zadržao, a uvijek bio bratski primljen. – Ne manju zahvalnost dugujem svom bivšem profesoru Venceslavu Vukoniću za pomoć, što mi je pružio, čak i nezamoljen, i svom kolegi F. Šeparoviću.

[3] P. Donato *Fabianich*, La storia dei Frati Minori in Dalmazia. II. p. 25. – *Farlati*, Illyricum sacrum, V. p. 77–79. – P. Benvenutus *Rode*, De antiquitate Provinciae Sclavoniae, nunc Dalmatiae, AFH (kratica za Archivum franciscanum historicum) An. I. fasc. IV. p. 504 et seq. – A. *Matijević*, O nekim poveljama pogrešno datiranim u Smičiklasovu zborniku, Vjesnik kr. drž. arhiva u Zagrebu. God. VII. str. 24.

[4] P. Donato *Fabianich*, Conveto ili più antico dei Frati Minori in Dalmazia, Prato 1882. p. 65.

[5] P. D. *Fabianich*, La storia dei Frati Minori in Dalmazia, Vol. II. p. 25.

[6] P. fra Euseb. *Clop*, Le chant dans l'Ordre Seraphique, Solesmes, 1900. – P. G. Golubović, Ceremoniale Ordinis Minorum vetustissimum, AFH. III. 55.

[7] Dosad je nađeno samo nekoliko primjeraka ovog statuta. Jedan se nalazi u gradualu župnog arhiva u Carmignanu. Prepisao ga je i objelodanio P. Bughetti, Statutum pro libris choralibus scribendis, AFH. XXI. p. 401 et seq. Jedan primjerak sam našao u gradualu iz XIV. v. u Bologni, Museo civico, corale 28. Kasnije su i drugi redovi poprimili isti statut. Wagner ga citira kao misao nekog pisca XV. v. ne znajući za taj statut.

U prvim točkama statuta određuje se način i pravila, po kojima se moraju pisati koralne knjige kvadratnim notama na 4 crte. Četvrta pak točka glasi: »i neka braća ne povjeravaju pisanje graduala i sličnih knjiga svjetovnjacima, ako imaju braću, koja su sposobna pisati takve knjige. Ako braća ne znaju pisati, neka ih starješine prisile, da nauče i da se osposobe za takav posao.«

Sličnu naredbu dao je 1260. generalni kapitul franjevačkog reda održan u Narboni. M. *Brlek*, Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku. I. Zagreb, 1952., str. 23.

[8] *Gradual* je knjiga, koja sadržava s notama sve promjenljive dijelove, koji se pjevaju preko mise ili u vezi s misom. Nazivaju se promjenljivi, jer svaka svetkovina ili dan ima svoj obrazac, a sastoje se od: introitus, graduale, offertorium i communio. U gradualu još se nalaze razna responsoria, koja su vezana uz misu i litanije za Veliku subotu i prosne dane. Gradual, kao i antifonal dijele se u tri dijela: a) Temporal, gdje su mise ili oficiji za sve nedjelje, božićne i uskrsne blagdane i za dane kroz sedmicu, koji se drukčije zovu: feriae, ili ferijalni dani. b) Santoral sadržava mise ili oficije za sve svetkovine svetaca, koje imaju svoj obrazac. Svetkovine, koje nemaju svoj obrazac, uzimaju obrazac iz trećeg dijela: c) de communi sanctorum.

[9] *Kyriale* sadržava dijelove mise, koji nepromijenjeni dolaze u svim misama, a to su: Kyrie, Gloria, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei i Credo, Kyriale rijetko nalazimo u posebnom svesku. Srednjovjekovni graduali imaju Kyriale redovito na kraju. Sve do službenog izdanja Graduala Kyriale je vrlo različit. Zadarski Kyriale u kodeksima B i D ima 8 različitih misa, a danas službeni Kyriale u Editio Vaticana ima 18 misa, 4 Credo i više pojedinih dijelova ad libitum.

[10] *Antifonal* sadržava: antifone, responsoria oficija, kako se nalaze u brevijaru. Oficij svakog dana ima ove dijelove: Matutinum s rasporedom: invitatorium, himnus, 9 psalama, od kojih svaki ima svoju antifonu, što se pjeva ili recitira prije i poslije psalma. Devet psalama je podijeljeno u tri nokturna, svaki sa tri psalma, tri lekcije i tri oduža responsorija. U ferijalne dane matutin ima 9 psalama, ali ima samo 3 lekcije i 3 responsorija. Svetkovine svetaca i sve nedjelje izvan adventa i korizme iza 9. lekcije nemaju deveti responsorij, nego mjesto njega Te Deum.

Laudes imaju 5 antifona za 5 psalama, capitulum i himnus i Benedictus s njegovom antifonom i zaključnu oratio.

[11] Najstariji franjevački brevijar-antifonali su ovi: Kodeks sv. Ane u Münchenu, ispisan beneventanskom notacijom; Vatikanska biblioteka: Vat. Lat. 8737, pisan beneventanom; Biblioteca Naz. Napoli: VI. E. 20, pisan beneventanom, a nekoliko nadodataka napisani su kvadratnom notacijom; Biblioteca communale Assisi ima 4 kodeksa, u kojima se izmjenjuju fascikuli pisani kvadratnom i beneventanskom notacijom. Brevijar sv. Klare samostana sv. Damijana u Asizu ispisan je sav kvadratnom notacijom, iako nije mlađi od prije spomenutih kodeksa, koji su svakako napisani prije 1250. g.

[12] Vidi bilješku 7.

[13] *Wagner* P., Neumenkunde, II. Auflage. Leipzig 1912. p. 328. U Francuskoj su počeli pisati kvadratnom notacijom još u XII. v., ali ima skriptorija, koji pišu neumama i u XV. v. U Njemačkoj su se neume najduže održale. U glasovitom žarištu koralne umjetnosti Sant-Gallen još u XV. v. pišu neumana, pa čak i onima bez crta. U Biblioteca Laurentiana u Firenzi jedan luksuzno izrađen misal iz polovine XV. v.: Conventi suppressi, cod. 233, ima sav pjevni dio ispisan beneventanskom notacijom.

[14] P. Wagner, c. d. p. 449 i 468.

[15] P. Eusebio Clop, Il santorale nel breviario francescano. Studii francescani, Anno I. p. 448, veli, da su franjevci jednostavno uzeli rimske koralne knjige, pa ih za sebe prepisali. Međutim to nije bilo tako jednostavno, jer ni u samom Rimu koralne knjige i koralno pjevanje nisu bili jedinstveni; čak ni u dvjema glavnim papinskim bazilikama u Lateranu i Vatikanu nije bilo pjevanje jednako. (Vidi: Enrico Marriot *Bannister*, Monumenti vaticani di paleografia musicale latina. Leipzig. Tom. I. p. XIII, i 136.) To je bio razlog, da su franjevci svoje knjige potražili na čitavom beneventanskom području, koje Paléographie musicale, Tom. XIV. p. 126 do 129, označuje kao specifično rimsko.

[16] Raul iz Tongres, pisac mnogih znanstvenih djela, iz prve polovine XIV. v. piše od riječi do riječi u »De canonum observantia«; Prop. XXII: »Papa Nikola III. (1277 do 1280) zapovjedio je, da se iz rimskih crkava odstrane svi antifonali, graduali, misali i ostale liturgične knjige, 50 na broju, i naredio, da se unaprijed u rimskim crkvama služe samo franjevačkim brevijarom i ostalim liturgičnim knjigama.« Biblioteca maxima Veterum Patrum. Tom. XXVI. p. 289. Učenom kanoniku ova papinska naredba nije bila po volji, jer on nije vidio u franjevačkim reformama neki napredak nego prije nazadak. Tako, među ostalim stvarima, žali, što su franjevci ostavili lijepo notno pismo s neumama, a prihvatili ono nerazumljivo i ružno sa kvadratnim znakovima.

[17] Ante Matijević, Zadarsko porijeklo korala osorske katedrale. Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. I. 1954. st. 293 do 296.

[18] Ovaj gradual je opširno opisao P. Benvenutus Bughetti u citiranoj raspravi u bilješci 7. U župnom uredu u Carmignanu čuva se pored graduala još i antifonal, nažalost dosta nemarno. Jednoć su ti zbornici pripadali samostanu franjevaca konventualaca u Carmignanu. B. Bughetti je gradual datirao: prije 1260., jer je te godine bilo naređeno, da ime sv. Klare bude uneseno u litanije svih svetih. U tom pak gradualu nema spomena o sv. Klari, prema tome, zaključuje Bughetti, gradual je napisan prije 1260. To je vrlo labava argumentacija, jer imena svetaca ne ulaze u liturgiju iste godine, kad je uveden njihov kult, nego neki dolaze prije, drugi kasnije. U Reccu, kraj Genove, u franjevačkom samostanu čuva se gradual izrazito iz XV. v., a ipak u njemu nema spomena sv. Klare!

[19] P. Hilarim *Felder*, Die Reim Offizien auf die Heiligen Franz und Antonius. Freiburg, Schweiz. 1901. p. 96.

[20a] Ante Matijević, Odlomak brevijar-antifonala samostana sv. Frane u Zadru prema sudu g. Giuseppe Praga. Zadarska revija. God. II. br. 1. str. 26.

[20b] Pisci se ne slažu u datiranju ovih kodeksa. Paléographie musicale, vol. II. i XV. stavlja ih naprosto u XIII. vijek. P. M. Bihl, Legenda S. Francisci Neapolitana in cod. VI. E. 20. u AFH. XXI. p. 241 datira ovaj kodeks svakako određenije, jer ga datira svakako poslije 1255. P. E. Clop, Le chant dans l'Ordre Seraphique, p. 80, datira taj kodeks prije 1255. A Ebner, Quellen und Forschungen des Missale Romanum. 1896. p. 20, datira poslije 1300. Ebner i Bihl su kodeks kasnije datirali radi nekih dijelova, što su u njima našli, a koji odaju kasnije doba. Međutim, ti se dijelovi nalaze u posebnom svesku, fol. 405 do 427, koji je *kasnije* umetnut. Čitav sastav tog kodeksa pokazuje, da ga se nije dotakla reforma fra Haimona, te je kodeks sigurno dovršen prije 1242. Kodeks bi trebalo datirati 1230 do 1240.

[21] Hans Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien, str. 42. veli: »Die Dekorirungsart lässt eine Entstehung in Venedig im letzten Drittel des XV. Jahrhunderts als das wahrscheinlichste erscheinen.«

[22] Leroquais, Les sacramentaires. I. p. XXIX.

[23a] Ovakva rasporedba antifona nalazi se u antifonalima tek u XV. v.

[23b] Fra Frane Divnić potječe iz stare plemićke obitelji iz Šibenika, koja je bila već u XV. v. jako istaknuta po svojim ljudima, što su zauzimali visoke položaje u društvu. Frano, vjerojatno sin Nikolin, rođen 1612. u Šibeniku; na krštenju prozvan Ivan Krstitelj i pod tim imenom dolazi u imeniku kad uz ime ne stoji i obiteljsko ime. Kao franjevac obnosio je u provinciji sv. Jeronima istaknute službe: bio je učitelj pjevanja; od 1662. do 1671. bila mu je povjerana delikatna služba učitelja novaka. 6 godina bio je definitorom, a tri godine kustos provincije. Kao definitor sjedio je u vijeću provincije zajedno sa fra Bonom Razmilovićem, tvorcem glasovitih korala na

Poljudu. Kao magister kora u Zadru, u dužem nizu godina, ispravljao je i nadopunjivao prema suvremenom stanju liturgije sve stare graduale i antifonale sv. Frane u Zadru, nažalost na štetu estetske strane tih monumentalnih zbornika. Od njega se danas čuva u biblioteci Sv. Frane u Zadru sedam rukopisnih koralnih zbonika. Od toga 3 sveska graduala i 1 antifonala prepisao je iz starih zbornika, koje je ispravljao, jedan pak antifonal prepisao je iz jednog antifonala iz prve polovine XIII. v., što se nalazi u Asizu, Biblioteca communale, cod. 693. Pored toga još je napisao dva kantuala, gdje je koral pisan s menzuralnom notacijom: musica fracta. Jedan čitav svezak pisan je za Tenor secundus. U drugom svesku kantuala napisao je više poznatih koralnih komada u dva glasa. Prepisujući graduale i antifonale, u doba rasula korala, ipak je ostao vjeran koralnoj tradiciji te nije grgurevske melodije skraćivao ni mijenjao, što znači, da je imao neiskvaren ukus i dobro poznavao grgurevsko pjevanje. S Divnićem i njegovim nešto mladim drugom Bonom Holjar završava se gotovo četiristogodišnje djelovanje skriptorija franjevačkog samostana u Zadru. Divnićevi zbornici pokazuju njegovo izumiranje: izrađeni bez ikakve umjetničke ambicije, bez obzira na estetske zahtjeve, zadovoljava se primitivnim formama, i to opet slomljenim i nesigurnim. Kao što je siromašno pismo, tako je siromašna i oprema: mjesto skupocjene pergamene, raskošno podijeljene, upotrebljava papir zadnje vrste; mjesto raskošnih boja one siromašne listove pokriva crnilo bez sjaja, a mjesto divnih inicijala jedini su ures crne, široke, kovrčaste linije, potegnute bez smisla i ukusa: forme pozajmljene iz Venecije. Bibliografija: Znameniti i zaslužni Hrvati 925. do 1925. Zagreb. 1925. str. 63. Il nuovo cronista di Sebenico per l'anno 1895. Anno III. 1895. Prof. Vicenzo Miagostović editore i compilatore. La famiglia Difnico. Federico Galvani, Re d'armi di Sebenico, Vol. I. Venezia 1884, p. 82.

Ljetopis Dalmatinske franjevačke provincije sv. Jeronima.

Kritički popis njezinih provincijala. Napisao O. Vladislav Brusić 1949. (u rukopisu).

[25] Dalmatinske koralne zbornike XV. v. možemo podijeliti u 3 grupe. U prvu grupu idu zadarski Psaltiri M i L, mladi psaltir iz Kampora, antifonal u Osoru i gradual i antifonal u franjevačkom samostanu u Hvaru. Ovi zbornici se međusobno razlikuju tek manjim morfološkim varijantama u završecima i zavojima stabala, pa ih možemo smatrati djelima jedne škole. U drugu grupu idu: stariji Psaltir franjevačkog samostana u Kamporu, gradual sv. Frane u Šibeniku i gradual katedrale u Osoru; oni se međusobno i s prvim toliko razlikuju morfološki, te ih ne bismo nikako pripisali istoj školi. Treću grupu sačinjavaju koralni zbornici Male braće u Dubrovniku i franjevački u Rovinju, sve djela mletačke škole; te ne ćemo nikad pripisati nekom dalmatinskom skriptoriju, i to zbog većih razlika, što ih u njima nalazimo. Kad je riječ *o istoj školi* ili o *istoj ruci*, ne možemo se zadovoljiti samo s nekim istovetnim pojavama i oblicima. Tek dužim, skrupuloznim promatranjem djela raznih skriptora, uočit ćemo njihove značajne osobine i sa sigurnošću ustanoviti što je koja ruka izradila.

[26] Upozorio sam prof. O. Vinka Fugošića, akademskog slikara, na promjene nastale u Psaltiru L poslije fol. 32. te ga zamolio za njegovo mišljenje. Nakon kraćeg uspoređivanja stekao je dojam, da se tu radi o drugoj ruci, koja je izradila nastavak.

[27] P. *Wagner*, Neumenkunde, p. 372. Virga caudata sa dva repa nalazi se i u drugim koralima. Isti pisar je donosi samo u jednom dijelu, a u drugom je posve izostavlja. Tako u osorskom antifonalu E donosi je do fol. 44v, poslije toga je više ne ćemo naći. No i u zadarskom Psaltiru L nema nikakve stalnosti u upotrebi tog znaka. Tako u antifoni pred psalmom postavlja plica descendens, a kad iza psalma napiše istu antifonu, tad je već ne stavlja; ili će raditi obratno: prije psalma je ne piše, nego poslije psalma. Takve slučajeve nalazimo i u himnusima: u jednoj strofi piše, a u drugoj ne piše. Svakako ovaj znak ne predstavlja clivis ni cephalicus.

[28] Editio Vaticana bilježi postanak ovog Credo u XV. v. Istog mišljenja je A. Gastoué u raspravi Les chants du Credo; Revue de Chant Grègorien, XXXVII annèe, p. 166. Međutim, u Biblioteca Marciana, Venezia, Cod. Lat. II. 119. sadržava Missae B. M. Virginis per totum annum et Kyriale. Kodeks je datiran i potpisan, i to godine 1365. U njemu se nalazi ovaj Credo, napisan na isti način kao onaj u zadarskom gradualu D. Jamačno, ovo nije prvi kodeks, gdje se pojavio Credo-Cardinal. Prema tome nije on postao u XV. nego svakako prije 1365. godine. Dakle najkasnije u XIV. vijeku.

[29a] P. Wagner, Neumenkunde, p. 477.

[29b] Citirano d. s. 316.

[30] M. Brlek, Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku. Zagreb 1952. str. 9.

[31] Navedene izvatke iz rapskih arhiva ustupio mi je marljivi istraživač istih arhiva O. Odorik Badurina, pa mu za dragocjene podatke najsrdačnije zahvaljujem.

[32] Leroquais, navedeno djelo, p. XXX.

[33] Isto djelo, p. CVII–CIX.

[34] Graduali i antifonali od XIII. do XV. vijeka, pisani kvadratnim notama, još uvijek se međusobno razlikuju u koralnom tekstu, i to poglavito u formaciji neuma, diobi fraza, ritmičkim i melodijskim varijantama i u promjeni modaliteta i skraćivanju motiva i fraza. Prema kriteriju, što ga je postavio don A. Mocqueureau, i iznesenom u Paléographie musicale, XIV. Vol. iz 1931. g., za kodekse s jednakom formacijom neuma i fraza, s jednakim značajnijim ritmičkim, navlastito melodijskim varijantama, može se smatrati da su prepisani jedan od drugoga, ili u najmanju ruku da su prepisani od istog egzemplara. Na taj način sam mogao utvrditi navedene prijepise. No o tome se sad ne može opširnije govoriti, a nadam se, da ću to pitanje obraditi u posebnoj raspravi.

SUMMARY

THE ORIGIN OF RENAISSANCE PSALTERS KEPT IN THE FRANCISCAN MONASTERY OF ZADAR

The richest collection of mediaeval chorals in Dalmatia is to be found in the Franciscan monastery of St. Francis in Zadar. Here we find ten large codicies, written on parchment and decorated with miniatures of three different schools. German and Italian writers have maintained that all these three codices were made in Italy, as both miniatures and writing belong to the Italian School. However, palaeographic and liturgical studies of these documents lead to another conclusion. Here only the two youngest codices are dealt with: Psalters M and L, that originated in the second part of the 15th century. In addition to these two codices in the choir of St. Francis' monastery, there are another eight that were composed around 1300, i. e. 3 gradual psalms and 5 antiphonals, which, according to their liturgical and choral structures, belong to the most complete and oldest chorals composed by quadratic notation.

Psalter M has 274 folios, and it contains psalms, hymns and antiphonals for the *matutinum* and *laudes* during the week, and for the confirmation during the whole year. It is decorated with 8 miniatures with a figure and eight miniatures without a figure, and with 256 initials richly and tastefully decorated by pen in various colours. The initials decorated by pen must have been written by the same scribe who also wrote the whole text in the codex. By comparing the decorations made by pen in initials with the miniatures in both parts, it is possible to find the same motifs elaborated in the same manner, from which it follows that the scribe of the codex was also its illuminator. *Psalter L* is a continuation of Psalter M, and it contains psalms and hymns for the *horae diurnae* during the week. It contains 190 folios. In its appearance it is much simpler than Psalter M, and it is decorated with 4 miniatures without a figure and an initial decorated by pen like those in Psalter M.

The maker of Codex M wrote the minuscules and initials so uniformly and with such a sure hand, that it appears as if he had made them with the aid of moulds. For the reasons stated it is easy to discern his handwriting, and it will be even easier to recognize and differentiate it from that of other scribes by the majuscules which he formed more freely and in a manner less dependent on any school. Firmness of form and sureness of execution make it possible for us to recognize the hand of our scribe also in other chorals of St. Francis written about the year 1300.

Psalters M and L are not listed, so we do not know either the name or the origin of their maker. The Vienna professor Hans Folnesics had made a fundamental study of the miniatures of the Zadar chorals, but as he did not possess any other basis except miniatures of the Venetian School, it is quite understandable that he thought our psalters to have originated *in all probability* in Venice. Other historians have accepted the opinion of this professor from Vienna, taking his assertion not as probable but as certain, though for such an assertion they have not produced any new justification.

In this treatise the author presents new reasons which make us believe that both codices were composed by our native people who lived in Zadar. This renders improbable the assertion that the codices in question were made in Venice. The reasons are the following:

First. The miniatures of Codex M actually belong to the Venetian School and date from the latter half of the 15th century, as was asserted by Professor Folnesics. But the illuminator, who was educated in the Venetian School, might likewise have developed his activities also outside Venice, which would correspond to numerous cases encountered in miniatures of the well-defined School of Bologna, which were made in various places, and even outside Italy. In Psalter M we find a round Gothic writing of the Italian type, differing – especially in its majuscules – from the writing found in Venetian codices Venetian majuscules are as a rule as large as the initials, and of very interwoven ornamentation, which goes to the detriment of clearness, and often of beauty. In Psalter M the majuscules are only a little larger than the minuscules, they are interwoven to a lesser degree and are clearer, so that with the rest of the writing they make a uniform appearance. This minute difference in itself casts a doubt upon the Venetian origin of the document.

Second. On examining the writing of Psalter M we must needs reach the conclusion that its maker was a competent artist possessing a characteristic physiognomy of his own, a sure hand and excellent taste, and that the codex in question was not his first work. His conspicuous letters are: *a*, *g*, uncial *d*, *p*, round *s*, *c*, furthermore the arcs, curvatures and breakings. In the majuscules he has forms of his own, while in the initialts his hand is recognizable by the decorations and the renaissance forms.

The maker of Psalter M also wrote a minuscule text in Psalter L up to the bottom of fol. 32. The initials in this work were made by the same artist who wrote the remaining part of the codex after fol. 32. It is not impossible that here we are concerned with the writer of Codex M, only that he will have performed this work at a time when his powers were declining. Concerning the question of the origin of our psalters the most important features are various additions in the older chorals, which must have been utilized by choirs of St. Francis since as far back as 1300. By a closer analysis of the writing in the insertion of fol. 1 of Gradual Psalm B it is possible to establish, that both the minuscules and the initials correspond perfectly to Psalm M, whilst most particularly the majuscules, which are stylized in various specific manners according to the actual scribe, conform to those found in Codex M. In addition to this it is possible to establish, that in Codices F and D in three places the old text was eraed and another substituted in its place, and that another two fascicles were written, which then were inserted into Codices D and E. It follows, that the writer of Psalter M was officially bound to the Choir of St. Francis, and that he was a native. Only such a man could know the deficiencies of old codices and be able to complete them, even making palimpsests.

Third. Documents from Arabian and Dubrovnik archives prove, that also in Dalmatia native men wrote and illuminated choral codices in the 15th century. The older chorals of St. Francis likewise contain additions written by two excellent scribes living in the 15th century. Furthermore, Dalmatia possesses 4 chorals that were copied from the Choral of St. Francis in Zadar. The above facts clearly indicate, that the monastery of St. Francis possessed a real scriptorium. By palaeographic analyses and comparisons it is possible to establish facts which, thus far, have been unknown. These facts deprive of all foundation the assertion about the Venetian origin of Psalters M and L, and they prove that their maker was a domestic artist.